

کتابشناسی توصیفی

حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی*

محسن کدیور

نمایی با عظمت از اندیشه فلسفی اسلامی ارائه می‌کند. بدایع از حیث دیگر، یکی از مهمترین کتابهای فلسفی به زبان فارسی به شمار می‌آید. بدایع را می‌باید در کنار دانشنامه‌های، رسایل فارسی سهروردی، مصنفات بابا افضل کاشانی و دره‌التاج قطب‌الدین شیرازی، استمرار سنت حسنه نگارش متون فلسفی به زبان فارسی دانست. بدایع الحکم معتبرترین نماینده حکمت متعالیه در زبان فارسی است.

۴. با آقا علی، فلسفه تطبیقی در جهان اسلام - به یک معنی - آغاز می‌شود. صفحات پایانی بدایع الحکم نخستین جلوه آشنایی فلاسفه مسلمان با آرای فلاسفه پس از رنسانس غرب را به

* بعضی معاصرین از آقاعلی بنام آقاعلی مدرس زوزی یا آقاعلی زوزی یا حکیم زوزی یاد کرده‌اند. اولاً حکیم مؤسس حتی یک مورد بنام زوزی امضا نکرده و هرگز خود را زوزی معرفی نکرده است. بلکه در آغاز بدایع خود را «آقاعلی مدرس طهرانی» و در پایان آن «آقاعلی مدرس»، در تعلیقات اسفار «علی المدرس»، در تعلیقات لمعات الهیه «علی الطهرانی المدرس» و «علی الطهرانی» و «۱۱۰۰ الطهرانی» در رساله سبیل الرشاد «علی الطهرانی المشتهر بالمدرس» و در رساله سرگذشت «علی مدرس طهرانی» و در بقیه آثار «۱۱۰ عفی عنه» معرفی کرده است. ثانیاً: شاگردان و معاصران آقاعلی او را به عنوان زوزی نخوانده‌اند، بلکه از او به نام آقاعلی، آقا علی مدرس، حکیم مؤسس و مانند آن یاد کرده‌اند. ایشان فرزند «مدرس زوزی» است. ضمناً آقاعلی متولد اصفهان است نه زوز. بخشی از تحصیلات خود را در تهران به انجام رسانیده و حدود سی سال در این شهر مدرس طراز اول بوده و در همان جا نیز دار فانی را وداع می‌کند و در شهرری (حضرت عبدالعظیم) مدفون است.

۱. موافق با ۱۱۹۷-۱۲۶۸ ش و ۱۸۱۸-۱۸۸۹ م، متولد اصفهان، مدفون در جوار حضرت عبدالعظیم ره.

آقا علی مدرس طهرانی (۱۲۳۴-۱۳۰۷ ق)^۱ فرزند ملا عبدالله زوزی یکی از بزرگترین فلاسفه قرون اخیر جهان اسلام است. صدرالمتألهین شیرازی، ملا علی نوری، ملا هادی سبزواری، آقا محمدرضا قمشه‌ای و آقا علی مدرس طهرانی پنج شاخص مهم حکمت متعالیه به شمار می‌روند. امتیازات اندیشه فلسفی آقا علی مدرس را به اختصار می‌توان این گونه برشمرد:

۱. آقا علی از چیره دست ترین شارحان آرای صدرالمتألهین و مبانی حکمت متعالیه است. شرح حکمت متعالیه آقا علی در قالب تعلیقات موجز و متین او بر شش کتاب اصلی ملاصدرا بویژه اسفار حاوی ژرفترین تحقیقات در زوایای اندیشه فلسفی صدرالمتألهین است.

۲. اگرچه همت غالب پیروان حکمت متعالیه مصروف شرح و تأیید مبانی و آرای صدرالمتألهین بوده است؛ بارزترین ویژگی آقا علی مدرس طهرانی، که وی را در زمان حیاتش شایسته عنوان براننده «حکیم مؤسس» کرد، تصرف وی در مبانی و ارائه تقریرهای تازه از اصول صدرایی، نقد حکیمانۀ آرای فیلسوف پرآوازه شیراز، و ارائه نظریاتی جدید در چندین مسأله فلسفی است. دیدگاههای بدیع وی در مباحث معاد جسمانی، اعتبارات ماهیت، حمل، وجود رابط، علم و تقریرهای تازه‌ای از مسائل اصالت وجود، وحدت وجود، بساطت وجود، حرکت جوهری و... شاهدهی بر این مدعاست.

۳. بدایع الحکم مهمترین تألیف حکیم مؤسس، پس از اسفار معتبرترین کتاب حکمت متعالیه است. تقریرهای استادانۀ آقا علی از مباحث مختلف الهیات بالمعنی الاخص در بدایع،

همه فهارس، تحقیق در حوزه خارج از ایران ادامه دارد. نگارنده امیدوار است آثار مفقود آقا علی را در یکی از سه مورد یاد شده بیابد. انتشار این فهرست از باب «المیسور لایسقط بالمعسور» درخواستی از همه ارباب فضل و حکمت است که با تذکر کاستی‌ها و نواقص، این مجموعه را تکمیل کرده، دین خود را به حکیم مؤسس ادا نمایند.

*

* بخش اول: آثار به جا مانده از آقا علی مدرس طهرانی

در این بخش هجده اثر و رساله که به خامه آقا علی نگارش یافته و به زمان ما رسیده است، به ترتیب الفبایی معرفی می‌شوند. این معرفی با اشاره به نکات ذیل صورت می‌گیرد: عنوان اصلی و عناوین دیگر اثر، مشخصات کامل نسخ خطی، چاپ سنگی و چاپ مصحح اثر، جملات آغاز و انجام اثر، تحلیل مختصر محتوا و اشاره به فصول اصلی، مراجعی که ذکری از این اثر در آنها رفته است؛ حاشیه، شرح و نقد اثر در صورت نگارش، تاریخ نگارش، زبان نگارش و بالاخره ارتباط هر اثر با دیگر آثار آقا علی.

۱. بدایع الحکم

این کتاب مشهورترین اثر آقا علی مدرس است، تا آنجا که گاه از وی بنام «صاحب بدایع» یاد می‌شود. نگارش این کتاب هفت ماه قبل از وفات ایشان به پایان رسیده است. بدیع الملک میرزا عمادالدوله (متولد حوالی ۱۲۶۰ و متوفی بعد از ۱۳۱۳ ق) از شاگردان فاضل قاجار - شاگرد میرزا علی اکبر حکمی یزدی در فلسفه اسلامی و دارای اطلاع اجمالی از فلسفه معاصر غرب - سؤالاتی از حکمای عصر خود از جمله میرزا علی اکبر حکمی،^۵

۲. فهرست آثار به روایت رساله سرگذشت: ۱. رساله‌ای در اینکه منطقی از علوم حکمی است ۲. سبب الرشاد فی اثبات المعاد، ۳. حواشی و تعلیقات بر اسفار ۴. بدایع الحکم ۵. غزلیات و اشعار.

فهرست آثار به روایت الذریعه فی تصانیف الشیعه شیخ آقا بزرگ طهرانی، ۱. بدایع الحکم (۳/۶۴). ۲. الحاشیه علی شرح الهدایة الاثیریة (۶/۱۳۸). ۳. الحاشیه علی الاسفار (۳/۲۰). ۴. الرساله الحملیة (۷/۹۲). ۵. سبب الرشاد فی اثبات المعاد الجسمانی (۱۲/۱۳۹). ۶. رساله فی الوجود الربطی (۲۵/۳۸).

۳. از قبیل ملا علی نوری، آقای محمدرضا قمشه‌ای، ملا آقا قزوینی، ملا محمد اسماعیل درب کوشکی، و ...

۴. با تشکر از استاد سید جلال الدین آشتیانی، استاد عبدالحسین حائری و آقای ابراهیم اشک شیرین.

۵. میرزا علی اکبر در جوابیه به این سؤالات داده است یکی مختصر و دیگری مفصل. جوابیه مختصر در نامه فرهنگستان علوم، شماره ۳، صفحه ۱۳۲ تا ۱۴۰ درج شده است. جوابیه دوم تحت عنوان رساله بدیعه الهیه فی بیان مفهوم الماهیه و الوجود در مجموعه رسائل کلامی و فلسفی و ملل و نحل میرزا علی اکبر مدرس یزدی حکمی (تهران، ۱۳۷۳ ش) منتشر شده است.

نمایش می‌گذارد. هر چند این اشاره بسیار گذرا، اجمالی و غیر کافی است، اما این مهم را خاطر نشان می‌سازد که حکیمان مسلمان نباید از اندیشه فلسفی معاصر خارج از جهان اسلام بی‌اعتنا بگذرند.

به رغم اهمیت فراوان آثار این فیلسوف عالی قدر نه تنها اکثر آثار وی تاکنون منتشر نشده، بلکه حتی همه کتب و رسایل وی هنوز شناسایی نشده است. در رساله سرگذشت و الذریعه تنها یک چهارم آثار وی ذکر شده است.^۲ هر چند متأسفانه آثار بسیاری از اعظام حکمای متعالیه به همین بلیه مبتلا هستند.^۳ با توجه به ارزش اندیشه فلسفی حکیم مؤسس، معرفی و تشریح آثار وی طی سه مرحله پیش بینی شد: مرحله اول: شناسایی و گردآوری آثار آقا علی؛ مرحله دوم: تنظیم، تصحیح، تحقیق و انتشار مجموعه آثار آقا علی؛ مرحله سوم: تحلیل انتقادی آرای ابتکاری حکیم مؤسس. در این مجال تنها حاصل مرحله اول تقدیم دوستانان فلسفه اسلامی می‌شود. مرحله دوم در شرف اتمام است و مرحله سوم در دست انجام.

این کتابشناسی توصیفی شامل شش بخش است. در بخش اول هجده کتاب و رساله به جا مانده از آقا علی معرفی می‌شود. در بخش دوم از دو تقریر از دروس و ابحاث آقا علی یاد کرده ایم. در بخش سوم سه کتاب مفقود حکیم مؤسس شناسایی شده است. در بخش چهارم از آثاری که انتسابشان به آقا علی محرز نشده پرده برداشته شده است. بخش پنجم به معرفی کتب، رسایل و مقالاتی که به شرح، حاشیه و نقد آثار آقا علی پرداخته‌اند، اختصاص یافته است. بخش ششم عهده دار معرفی، منابع عمومی و خصوصی پیرامون احوال آقا علی مدرس طهرانی است.

سه بخش اول این کتابشناسی با تفحص در کلیه فهرستهای منتشر شده نسخ خطی موجود در ایران، مراجعه مستقیم به گنجینه نسخ خطی، مطالعه تک تک آثار منسوب به آقا علی و نیز مشورت با اساتید فلسفه و مطلعان از نسخ خطی تنظیم شده است.^۴

محدودیت‌های این کتابشناسی به قرار ذیل است: اولاً، متأسفانه همه نسخ خطی در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی ایران فهرست نشده است. ثانیاً بعضی از فهرستهای موجود دقیق نیستند و به رغم زحمت فراوان نویسندگان، اشکالاتی در آنها راه یافته است. ثالثاً: با رجوع به بسیاری از فهرستهای منتشر شده نسخ خطی کتابخانه‌های خارج از ایران، به واسطه فراهم نبودن

نسخ خطی:

۱. نسخه اصل دستنویس آقا علی.^۸
 ۲. نسخه کتابخانه ملک، شماره ۱۷۲۳، تاریخ کتابت ۱۳۰۷.
 ۳. نسخه کتابخانه ملک، شماره ۹۴۲، تاریخ کتابت ۱۳۰۸.
 ۴. نسخه کتابخانه ملک، شماره ۲۵۸۲، تاریخ کتابت ۱۳۱۱.
- چاپ سنگی:
- در سال ۱۳۱۴ ق با مقدمه حیدرقلی خان قاجار به خط احمد هزار جریبی و توسط حاج شیخ احمد شیرازی در ۲۸۷ صفحه در تهران منتشر شده است.
- چاپ مصحح این کتاب در شرف انتشار است.^۹
- برای آشنایی با نقد بدایع، ر. ک: رساله ودایع الحکم فی کشف خدایع بدایع الحکم، محمد صالح حائری مازندرانی (علامه سمنانی)، ۱۳۷۷ ه. ق. منتشر شده در جلد سوم حکمت بوعلی سینا.
۲. تعلیقات الاسفار (حواشی الاسفار)
- الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة مهمترین اثر صدر المتألهین شیرازی (م ۱۰۵۰) و یکی از بزرگترین آثار فلسفی جهان اسلام است. بزرگترین حکیمان مسلمان چهار قرن اخیر بر اسفار حاشیه و تعلیقه نگاشته اند. یکی از عالمانه ترین حواشی اسفار تعلیقات آقا علی مدرس است. تعلیقات اسفار بعد از بدایع الحکم مهمترین اثر آقا علی به حساب می آید. در رساله خودنوشت سرگذشت و الذریعه از آن یاد شده است. پنج تعلیقه مفصل اسفار در زمان حیات آقا علی به
۶. ر. ک به سید احمد صفای، کشف الاستار، ج ۴، ص ۲۹۰.
۷. این سؤالات نخست شش، سپس هفت و بالاخره به شانزده می رسد. بدیع الملک نخست از حکیم یزدی شش سؤال را می پرسد. پس از دریافت جوابیه حکیم یزدی سؤال هفتم را به آنها اضافه کرده برای دومین بار تقاضای پاسخ می کند. پس از دریافت پاسخ دوم از حکیم یزدی، از آقا علی مدرس تقاضای پاسخگویی به هفت سؤال را می کند. برای آشنایی با شانزده سؤال بدیع الملک نگاه کنید به نامه فرهنگستان علوم، شماره ۴، ص ۱۴۷-۱۵۱، تهران، تابستان ۱۳۷۵.
۸. «بحمدالله نسخه اصل دستنویس حکیم زوزی از گزند حوادث مصون مانده و پس از گذشت بیش از یک قرن هم اکنون در اختیار ماست ...» دکتر سید مصطفی محقق داماد، نامه فرهنگستان علوم، شماره ۳، ص ۱۳۳ و شماره ۴، ص ۱۳۸.
۹. بدایع همزمان در تهران، تبریز، قم جداگانه تصحیح شده و در شرف انتشار می باشد. در تهران براساس نسخه اصل از یک سو آقایان ابراهیم اشک شیرین و علی اصغر مهدوی و از سوی دیگر آقای سید مصطفی محقق داماد، در تبریز براساس سه نسخه کتابخانه ملک و چاپ سنگی آقای محمد جواد ساروی، و در قم براساس نسخه چاپ سنگی آقای احمد واعظی.

آقا محمدرضا قمشه ای^۶ و آقا علی مدرس طهرانی مطرح می کند. بدایع الحکم متن پاسخ تفصیلی آقا علی به هفت سؤال^۷ بدیع الملک است و نام کتاب از نام پرسشگر به ودیعه گرفته شده است. بیش از سه چهارم کتاب پاسخ به سؤالات اول و دوم درباره علم واجب و نسبت وجود واجب به وجود ماسوی اختصاص دارد. پاسخ سؤالات سوم و پنجم بسیار مختصر است و در پاسخ سؤال هفتم رقیقه ای از فلسفه تطبیقی همراه با ذکر نام برخی فلاسفه غرب دیده می شود. پاسخ هر سؤال به چند بدیعه تقسیم شده است. عنوان هر بدیعه که مجموعاً به سی و دو مورد می رسند- با عناوین فصوص محیی الدین قابل مقایسه است، مثلاً بدیعه جبروتیه فی کلمة قدسیه، بدیعه تقدسیه فی کلمة تنزیهیه، بدیعه عرفانیه فی کلمة قرآنیة ...، در ذیل هر بدیعه عناوین فرعی دیگری از قبیل کشف و انارة، مناقشة انتقادیة، تحقیق عرشى، درایة و هدایة و ... به چشم می خورد. بدایع مشحون از آراء بدیع فلسفی است. آقا علی تنها به حدود سؤال اکتفا نکرده، و به مناسبت، بسیاری از مطالب لازم فلسفی را متذکر شده است. در چندین مسأله از جمله اصالت وجود، بساطت وجود، علم و حرکت جوهری تقریرهای تازه و آرای جدیدی ارائه نموده است. نثر فارسی و سبک خاص نگارش آقا علی در بدایع قابل اعتناست. حکیم مؤسس ضمن نقل آثار بسیاری از حکما بویژه صدر المتألهین و والد خویش، ملا عبدالله زوزی به تحلیل و نقد و نکته سنجی آرای آنان پرداخته است. در رساله خودنوشت سرگذشت، الذریعه و کشف الاستار از بدایع یاد شده است. به اعتبار اینکه بدایع در زمره آخرین آثار آقا علی است. بسیاری از مطالبی که حکیم مؤسس در دیگر آثار خود بویژه در تعلیقات و رسائل اسفاری مطرح کرده، عیناً در بدایع به چشم می خورد. وی در بدایع از سه اثر دیگر خود یعنی سبیل الرشاد فی اثبات المعاد، رساله فی العلة و المعلول و تعلیقات اسفار مطلب نقل کرده است.

آغاز: خدایی را ستایش کنیم و پرستش که هستی و بودش را، آلالشی نیستی و نابودی نیست. پس یکتا و بی همتا و زنده و دانا و توانا و بینا و شنوا و گویا است.

انجام: کتاب بدایع الحکم در شب پنجم جمادی الاولی از هزار و سیصد و هفت هجری به تحریر نگارنده که در لسان خلق به آقا علی مدرس معروف است و امید دارد که از خدام اهل علم و معرفت محسوب شود تمام یافت.

نسخ خطی:

۱. نسخه خطی شماره ۱۷۸۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به خط آقا علی، تعلیقات علی حواشی السبزواری علی السفر الثالث من الاسفار. تاریخ کتابت تعلیقه های اولیه ۱۲۸۹ هـ. ق. بعضی تعلیقه ها ناظر به متن اسفار و بعضی ناظر به حواشی سبزواری بر اسفار است. این نسخه مطمئن ترین نسخ موجود است.

۲. حواشی خطی بر نسخه چاپ سنگی اسفار شماره ۳۸۲۱ کتابخانه مدرسه مروی تهران. به خط شیخ علی مدرس نوری شاگرد آقا علی بر سفر سوم و چهارم اسفار. شیخ علی این نسخه را نزد آقا علی تلمذ کرده است. زمان پایان تدریس آقا علی محرم ۱۳۰۶ است. شیخ علی خود نیز بعداً بر این نسخه اسفار با امضای ۱۱۰ یا ش ۱۱۰ حاشیه زده است، که نباید با حواشی آقا علی که با امضای الاستاد المؤسس آقا علی المدرس یا من الاستاد است، اشتباه کرد. این نسخه به لحاظ تعداد حواشی بیشترین تعلیقات را در بر دارد و با نسخه قبلی نیز حواشی مشترک فراوانی دارد. ولی متأسفانه در زمان صحافی تعدادی از تعلیقات کنار صفحات ساقط شده است.

۳. حواشی خطی بر نسخه چاپ سنگی اسفار کتابخانه شخصی استاد سید جلال الدین آشتیانی در مشهد. به خط یکی از فضلاهی تهران از شاگردان آقا علی، آقا محمدرضا و آقا غلامعلی. دارای تعلیقات معدودی بر سفر اول و سوم اسفار.

۴. اسفار نسخه خطی شماره ۴۹ کتابخانه چهلستون مسجد جامع تهران، تعلیقات معدودی بر سفر سوم و چهارم اسفار نام کتاب و تاریخ کتابت مشخص نیست. غالب این تعلیقات با نسخه دوم مشترک و خط آن با خط نسخه اول قابل مقایسه است.

۵. اسفار نسخه خطی شماره ۱۷۰۷ کتابخانه مجلس شورای اسلامی به خط ملا عبدالله زنوزی، دارای چند حاشیه مختصر به خط آقا علی بر سفر اول و چهارم اسفار.

۶. نسخه خطی کتابخانه شخصی استاد حسن حسن زاده آملی در قم (به نقل از خود ایشان).

۷. تعلیقه واحده «ان النفس کل القوی» کتابخانه امام جمعه زنجان (ر. ک: اشکوری، دلیل المخطوطات، ج ۱، ص ۱۵۴) ۱۱

۱۰. سید جلال الدین آشتیانی، مقدمه انوار جلیه ملا عبدالله زنوزی، ص ۲۰-۲۱. مقدمه الانوار القدسیه، ص ۵۵، شرح حال و آرای فلسفی ملاصدرا، ص ۲۱۵، مقدمه المبدء و المعاد، ص ۵۲، شرح زاد المسافر، ص ۲۵۳.

۱۱. الذریعة، ج ۳، ص ۲۰.

۱۲. نسخه ششم و هفتم را هنوز ندیده ام.

صورت رسایل مستقلی درآمده اند. این رساله های برآمده از تعلیقات اسفار عبارتند از:

رسالة فی الوجود الرابط، رسالة فی العلة و المعلول، رسالة فی طريقة الصديقين، رسالة فی التوحيد و رسالة سبیل الرشاد فی اثبات المعاد.

گفته می شود «آقا علی تمامی حواشی خود را که در طول زمان و قبل از چاپ سنگی اسفار در حواشی اسفار خطی نوشته بود، به کنار صفحات اسفار چاپ طهران به خط خود منتقل کرده است. این نسخه در کتابخانه مرحوم میرزا فضل الله خان آشتیانی دیده شده است. «قول دیگر حاکی است که «آقا علی به یکی از تلامذ خود به نام شیخ محمد رشتی دستور داد که این حواشی را به صورت کتاب مستقلی درآورد، میرزا احمد آشتیانی صفحات و سطور اسفار را که این تعلیقات ناظر به آن موارد است مشخص کرده اند، متأسفانه بسیاری از اوراق این مجموعه مفقود گردیده است.» ۱۰

آنچه تاکنون از این تعلیقات به دست آمده، نظر شیخ آقا بزرگ را تأیید می کند «هی قلیله علی بعض مواضع الاسفار» ۱۱ از ۲۵۷ تعلیقه به دست آمده، ۸ تعلیقه مختصر بر سفر اول، ۱۸۸ تعلیقه بر سفر سوم و ۶۱ تعلیقه بر سفر چهارم است و از سفر دوم تعلیقه ای به دست نیامد. مفصل ترین این تعلیقات به سفر سوم اختصاص دارد نه سفر نفس. در مجموع مباحث ربویات بیشترین دغدغه خاطر حکیم مؤسس در تعلیقات اسفار است. نگارش این تعلیقات همزمان با تدریس اسفار توسط آقا علی بوده و با توجه به اینکه آقا علی چندین دوره اسفار تدریس کرده است. این حواشی در طی حدود سی سال از ۱۲۸۹ ق تا اواخر عمر حکیم مؤسس به رشته تحریر درآمده است.

آغاز: قوله «فان الفصل كالعلة المفيدة للجنس باعتبار بعض الملاحظات» هو اعتبار، بشرط لا، فان الفصل يؤخذ من الصورة، و الصورة شريكة العلة للمادة التي هي مأخذ الجنس، فالفصل كالعلة المفيدة للجنس.

انجام: قوله «وهي تحوی علی حرور و زمهریر ...»

الحرور ینشأ من الافراط فی القوة الشهویة و الغضبیة بعدم الانزجار من المعاصی بالنواهی الالهیة. و الزمهریر من التفریط فیهما بعدم فعل الواجبات بامثال الاوامر، فمزاج جهنم مایل الی الافراط و التفریط بخلاف الجنة فان مزاجها علی الاعتدال، تدبر تفهم.

او به الاستاد دام ظلّه یا شیخنا الانصاری دام ظلّه یاد می‌کند. اگرچه در آغاز و انجام این رساله نام مرحوم آشتیانی ذکر نشده، اما عباراتی از قبیل «و زیاده التحقیق و الفروع تطلب من تعلیقاتنا علی نسخه شیخنا دام ظلّه» و سازگاری مطالب آن با بحر الفوائد، انتساب آن را به میرزای آشتیانی قطعی می‌سازد.

آغاز رساله: اصل فی اشتراك التکلیف، لایخفی علی مذهب العدلیه ان کل فعل مطلق او مع قید او ازید عنوان و موضوع لحکم تقتضیه ...»

اصولی که در این رساله مورد بحث قرار گرفته عبارتند از:
 ۱. اصل فی اشتراك التکلیف ۲. اصل فی حکم المکلف الخارج عن العادة و المشتبه بکله او بعضه یكون فیہ عضو زائد او ناقص و الختئی و ذوی الحقوق، ۳. اصل فی تأخر الحادث ۴. اصل فی العدول و الانقلاب و الكشف و النقل، ۵. اصل فی ادلة خاصة واردة علی الاستصحاب، ۶. فی تحقیق قولهم الاحکام تتبع الاسماء ۷. فی تحقیق الاعتیاد و العادة و الامر العادی، ۸. فی اصالة عدم التداخل و التقدم.

متاسفانه نسخه به جا مانده از این رساله ناتمام است و آخرین جمله آن این است:

«الثالث، قد حقّقنا فی تعلیقاتنا علی رسائل شیخنا الانصاری دام مجده انه ما لم یکن فی الفعل مصلحة ملزمة حتی فی العبادات لایأمر به الشارع و ما لم یکن فیہ مفسدة ملزمة لاینهی عنه و هذه المصلحة و المفسدة غیر الثواب.»

این رساله ناتمام میرزای آشتیانی ۲۷ صفحه دارد، ادامه آن بخشی از بحر الفوائد فی شرح الفوائد است و در بین آثار آشتیانی معرفی شده در نقباء البشر شیخ آقا بزرگ و ریحانة الادب چنین رساله ای ثبت نشده است.

آقا علی مضامین این رساله را در خدمت میرزای آشتیانی تلمذ کرده است. در نخستین تعلیقه «هكذا سمعت منه دام ظلّه» به چشم می‌خورد. این تعلیقات ۷۷ مورد و اکثر آنها مختصرند. آغاز تعلیقات: قوله «کما» ای حد و مثل من له ید زائده، و المراد من کیف هو الصغر و الکبر کمن له ید طویله او عریضة خارجة عن المتعارف، هكذا سمعت منه دام عزّه. انجام تعلیقات: قوله «وصلوة اخرى وجوباً...» و الوجوب و الاستحباب مختلفان لنا شدّة و ضعفاً.

نسخه خطی: کتابخانه خصوصی دکتر شهیدزاده از ورثه آقا علی مدرس، به خط آقا علی با امضای مألوف ۱۱۰ فاقد تاریخ کتابت.

این تعلیقه واحده در حاشیه شرح الهدایة الاثیریة ملاصدرا (چاپ تهران، ۱۳۱۳ ق، صفحه ۳۸۰ تا ۳۸۲) درج شده است. ضمناً آقا علی در بدایع الحکم (صفحه ۱۹۶ و ۲۶۰ و ۲۷۰ چاپ سنگی) ده تعلیقه خود بر اسفار را به طور کامل نقل می‌کند. هفت مورد از این تعلیقات در هیچیک از نسخ یاد شده یافت نشد.

چاپ مصحح:

۱. در اسفار ۹ جلدی (چاپ اول: قم، ۱۳۷۸ ق، افست مکرر در قم و بیروت) در جلد هشتم (اوائل سفر نفس) ۳۳ تعلیقه (امضای م: مدرس طهرانی) منتشر شده است. این حواشی در هیچ یک از نسخ خطی فوق دیده نمی‌شود و مشخصات نسخه خطی این حواشی نیز در مقدمه ذکر نشده است.

۲. بخش اول این تعلیقات (تا پایان موقف ثالث از سفر ثالث) شامل ۱۲۵ تعلیقه به تنظیم، تصحیح و تحقیق نگارنده در فصلنامه نامه مفید، قم، (تابستان، ۱۳۷۶، شماره ۱۰) منتشر شده است. بخش دوم این تعلیقات (تا پایان سفر سوم) در شماره ۱۱ نامه مفید در دست انتشار است. بخشهای دیگر این تعلیقات در شماره های بعدی همین مجله منتشر خواهد شد. ان شاء الله.

۳. تعلیقات الاصولیة

آقا علی مدرس، فقه و اصول را در سه حوزه اصفهان (از جمله نزد والدش ملا عبدالله زوزی)، عتبات عالیات و در طهران (نزد شاگردان شیخ انصاری) تحصیل کرده است. مهمترین استاد منقول آقا علی، میرزا حسن آشتیانی (۱۲۴۸-۱۳۱۹ ق) شاگرد طراز اول شیخ انصاری است. آقا علی رسائل شیخ را خدمت میرزا حسن (بعد از ۱۲۸۵) تلمذ کرده است. گفته می‌شود «میرزای آشتیانی نیز نزد وی به فراگیری شرح هدایه ملاصدرا اشتغال داشته است». ^{۱۳} آقا علی در تعلیقات الشواهد الربوبیة در دو مورد به آرای اصولی خود اشاره کرده است. یکی در تعلیقه شماره ۱۰: «و من هنا ظهر ما اخترناه من جواز اجتماع الامر و النهی» و دیگر در حاشیه تعلیقه شماره ۲۰: «و من هنا يظهر بطلان مذهب صاحب المعالم قدس سره فی المشترك اذا اخذ قید الوحدة و جعله بشرط شیء...»

به هر حال تنها اثر به جا مانده از آقا علی در منقول تعلیقه وی است بر رساله ای از میرزا حسن آشتیانی. این رساله که حاوی فوائد اصولی است در زمان حیات شیخ انصاری یعنی قبل از ۱۲۸۱ به رشته تحریر درآمده است. (هنگام نقل قول از شیخ، از

۱۳. نامه فرهنگستان علوم، شماره ۴، ص ۱۳۶.

اعتبارات عقلیه و مثل افلاطونیه مورد بحث قرار گرفته است .
آغاز : «فی الصحاح و الحجلان مشیه المقید بقال حجل

الطائر یحجل و كذلك اذا نزا فی مشیته ... »

انجام : «فالسائل علی هذا توهم ان الجهات الفاعلیة منحصرة فی الجهات الطولیة و ان کل ما یحصل فی النشأة العقلیة فهو حاصل فی سلسلة طولیة ، فتدبر فی ما لو حناه الیک ، فان فیہ فوائد کثیرة .

نسخه خطی : حواشی صدر المتألهین بر شرح حکمة الاشراق ، شماره ۱۷۶۷ ، کتابخانه مجلس شورای اسلامی ، تعلیقات به خط آقا علی ، با امضای مألوف ۱۱۰ عفی عنه . فاقد تاریخ کتابت .

این تعلیقات تاکنون منتشر نشده است .

۶. تعلیقات شرح الهدایة الاثریة

هدایة الحکمة که از آثار اثیرالدین ابهری است ، از زمان تألیف مورد عنایت متکلمان و حکیمان مسلمان واقع شد و بر آن شروح متعددی نگاشته شده که مهمترین آنها شرح میبیدی و شرح ملاصدرا است . شرح ملاصدرا بر طبیعیات و الهیات هدایة اثیریة در زمرة نخستین آثار حکیم شیراز به حساب می آید . آقا علی مدرس بر فن اوک طبیعیات شرح هدایة اثیریة یعنی سماع طبیعی ، ۹۴ تعلیقه نگاشته است . این تعلیقات متعلق به فصل دوم در اثبات هیولی است و تنها تعلیقه آخر مربوط به فصل سوم در عدم تجرد صورت جسمیه از هیولی می باشد . در این تعلیقات آقا علی از شفا ، تلویحات و اسفار مطلب نقل کرده . به علاوه در دو موضع از شرح خود بر اثولوجیا بنام اصول الحکم ، سطرهایی را نقل کرده است .

آغاز : «انما النزاع فی ان ذلك الامر اجزاء لا یجزی ... » ای اشیاء ذوات اوضاع جوهریة لا ینقسم بوجه من وجوه الانقسام التي هی الوهمی و الفرضی و القطعی و الکسری .

انجام : مجموع الزیادات الغیر المتناهیة ایضاً مجموع زیادات یجب وجودها فی بعد ، فافهم ذلك .

نسخه خطی : شرح الهدایة الاثریة ، شماره ۱۸۷۷ کتابخانه مجلس شورای اسلامی ، به خط ملا عبدالله زوزی ، تعلیقات به خط آقا علی با امضای مألوف ۱۱۰ عفی عنه ، فاقد تاریخ کتابت . چاپ سنگی : شرح الهدایة الاثریة ، تهران ۱۳۱۳ ق ، صفحه ۲۴-۵۵ . لازم به ذکر است که در چاپ سنگی حدود ۱۰٪ تعلیقات از قلم افتاده است .

چاپ مصحح این تعلیقات هنوز منتشر نشده است .

۷. تعلیقات شوارق الالهام

تجرید الکلام یا تجرید الاعتقاد خواجه نصیرالدین طوسی از

این تعلیقات تاکنون منتشر نشده است .

۴. تعلیقات حواشی صدر المتألهین علی الهیات الشفا

کتاب شفا بزرگترین و معتبرترین دایرة المعارف فلسفه مشاء در جهان اسلام به حساب می آید . الهیات شفا یکی از دو اثر بزرگ ابن سینا و در زمرة پنج اثر طراز اوک فلسفه اسلامی شمرده می شود . الهیات شفا حاوی ده مقاله در امور عامه و الهیات بالمعنی الاخص است . صدر المتألهین تا واسط مقاله ششم در علت و معلول بر الهیات شفا تعلیقه نگاشته ، که حاوی آخرین تحقیقات و عمیق ترین تأملات حکمت متعالیه می باشد . آقا علی مدرس بر حواشی ملاصدرا ۱۷۱ تعلیقه به رشته تحریر درآورده است (۱۶) تعلیقه بر حواشی مقاله اول در کلیات مباحث وجود و یک تعلیقه بر مقاله دوم در ماده و صورت) .

آغاز : قوله «النظر فیہ فی علم من العلوم الجزئیة» اذ عند ذلك لا یخلو من ان یكون عرضاً من اعراض موضوع العلم الجزئی او نوعاً من انواع تلك الاعراض ، او لا یكون عرضاً من اعراضه و لا نوعاً لعرض من اعراضه ... »

انجام : «ویحصل من ذلك ان تبدل الصورة الی صورة اخرى انما هو متجددات جوهریة و تحولات ذاتیة و الأزم انعدام الجسم بالمرّة ، فافهم ذلك کله .

نسخه خطی : حواشی ملاصدرا بر الهیات شفا ، شماره ۱۷۷۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی ، تعلیقات به خط آقا علی و امضا مألوف ۱۱۰ ، بدون تاریخ کتابت . این تعلیقات تاکنون منتشر نشده است .

۵. تعلیقات حواشی صدر المتألهین علی شرح حکمة الاشراق

کتاب حکمة الاشراق مهمترین اثر شهاب الدین سهروردی (م . ۵۸۷) و یکی از پنج اثر بزرگ فلسفه اسلامی است . مهمترین شرحهای حکمة الاشراق ، شرح قطب الدین شیرازی (م ۷۱۰) است که از دیرباز کتاب درسی فلسفه اشراق در حوزه های علمیه بوده است . صدر المتألهین بر این شرح حواشی قیمه ای نوشته است که حاوی نقادیهای ظریف نسبت به آرای شیخ اشراق است . آقا علی مدرس نیز بر حواشی ملاصدرا ۳۰ تعلیقه نگاشته است . تمامی این تعلیقات متعلق به قسم اوک فی ضوابط الفکر حکمة الاشراق است . تعلیقه مختصر اوک مربوط به مقاله ثانیه آن و دیگر تعلیقات مربوط به فصل سوم از مقاله سوم آن (یعنی صفحه ۱۷۱ تا ۲۵۴ شرح حکمة الاشراق چاپ سنگی) است . در این تعلیقات سه مسأله هیولی و صورت ،

المتأخرين اسكنهم الله في عليين [منهم: ملا محمد اسماعيل، ملا احمد يزدي، ملا علي نوري، ملا عبدالله زنوزي، ملا محمد علي نوري، عبدالحكيم، ملا اولياء، ۱۲، ۱۳۲ و ...] مؤلف در زمان كتابت تعليقات صفحه ۵۴ از دنيا رفته است. در اين نسخه امضای ۱۱۰ متعلق به شيخ علي نوري شاگرد آقا علي (مشهور به شيخ الشوارق) دیده می شود.^{۱۴}

۸. تعليقات الشواهد الربوبية [اشارات الي بعض مقاصد الشواهد

الربوبية]

«الشواهد الربوبية في المناهج السلوكية» ملخص آرای صدر المتألهين در حکمت متعالیه و پس از اسفار مهمترين کتاب فلسفی حکيم پرآوازه شیراز است. کتاب شواهد از زمان تأليف مورد عنایت حکيمان متعالیه بوده است. بزرگانى همچون ملا علی نوري، ملا هادی سبزواری، آقا محمدرضا قمشه ای بر شواهد تعليقه نگاشته اند: «تعلیقات آقا علی بر شواهد در استواری و دقت و جمع بین تحقیق و تدقیق و از حیث جذابی و سلاست نظیر الشواهد الربوبية است و بر حواشی سبزواری ترجیح دارد.»^{۱۵}

آنچه از این تعليقات به دست آمده شامل دو بخش است: بخش اول بیست و پنج تعليقه از شاهد اول از مشهد اول یعنی مباحث عام وجود، بخش دوم بحث مستقل و ناتمامی است درباره علم واجب به ذات خود.

آقا علی در این تعليقات آرای جمعی از فلاسفه متقدم و متأخر را از قبیل افلاطون، فروریوس، ابن سینا، سهروردی، ابن کمونه، سید صدرالدین دشتکی، ملا نعیم طالقانی، ملا علی نوري، استادش ملا جعفر لاهیجی علاوه بر صدر المتألهين، مورد تحلیل، استناد و احیاناً نقد قرار داده است. در این تعليقات آقا علی در دو موضع بین مباحث الفاظ اصول فقه و مباحث فلسفی اشاره ای تطبیقی دارد. به علاوه در این تعليقات رأی ابتکاری حکيم مؤسس در بحث معاد جسمانی توسط خود وی تلخیص شده است.

آغاز: «هذه اشارات الي بعض مقاصد الشواهد الربوبية والله اعلم، قوله «الوجود احق الاشياء بالتحقق لان غيره يكون به متحققا» اقول لاريب ان كل ما بالعرض وبالغير وجهة تقييدية

۱۴. از شوارق الالهام حداقل دو چاپ سنگی منتشر شده، در چاپ سنگی رایج تعليقات آقا علی مدرس درج نشده است. از چاپ سنگی مورد نظر نسخه ای در کتابخانه مدرسه آیت الله گلپایگانی در قم شماره ۴۲۵۲ موجود است.

۱۵. سید جلال الدین آشتیانی، مقدمه الشواهد الربوبية، ص ۱۵۴ (مشهد، ۱۳۴۶ ش).

مهمترین کتب کلام اسلامی و نقطه عطفی در این علم به حساب می آید. بر هیچ کتابی در فلسفه و کلام به اندازه تجرید شرح و حاشیه نگاشته نشده است. یکی از مهمترین شروح تجرید، شرح ملا عبدالرزاق فیاض لاهیجی (م. ۱۰۷۲) داماد و شاگرد صدر المتألهين است. شوارق حاوی تأملات دقیق فلسفی و کلامی و مدتها کتاب درسی حوزه های معقول بوده است. بر شوارق فیاض حواشی متعددی نگاشته شده که یکی از مهمترین آنها تعليقات آقا علی مدرس است.

تعداد این تعليقات ۳۷۸ و از آغاز تا مسأله ششم در احوال علت غائی از فصل دوم (احوال ماهیت) (یعنی نیمه اول شوارق) را شامل می شود. تعليقات شوارق پس از بدایع و تعليقات و رسائل اسفاری مهمترین اثر آقا علی به حساب می رود. این تعليقات حاوی مهمترین مباحث امور عامه است. مباحثی که آقا علی در این تعليقات مطرح کرده، در دیگر آثار وی کمتر مطرح شده است. نکته ای که بر ارزش این تعليقات می افزاید نقدهای لطیف آقا علی بر دیگر حواشی شوارق یعنی حواشی ملا اسماعیل، ملا محمد جعفر لاهیجی، ملا عبدالله زنوزی و ملا محمد علی نوري است.

آغاز: قوله «متعلقا للمباحث الجارية...» فیکون الموضوع متميزا بالمباحث والمسائل، والمسائل بالبراهين والدلائل فلا یكون الکلام بذلک القید متميزا عن الفلسفة بالموضوع، تدبیر.

انجام: ... فاذن یجب و ان یكون دون المفارق نفوس مدبرة للطبایع بحسب نوعها و شخصها و لها تعلق باجسام الطف من تلك الطبایع فهی بعینها الملائكة الموكلة علیها باموراتها، فافهم ذلک.

از نسخه خطی تعليقات الشوارق تاکنون نشانی به دست نیامده است.

چاپ سنگی: تهران ۱۳۱۱ هـ. ق. طبع حاج شیخ رضا کتابفروش. ۲۳۹ صفحه، خط متن از محمدتقی ۱۳۰۷، خط حواشی از احمد بن الحسین التفرشی الطاوی الرازی، ربیع المولود ۱۳۰۷. در آخر کتاب آمده است: «وفی حواشیه تحقیقات مولی المعظم و استادنا المفخّم العالم الربانی و الحکیم الصمدانی الاریب الکامل و اللیب الفاضل قطب فلک الحکمة و الکلام آقا علی اسکنه الله فرادیس جناته، مع تعليقات العالم الفاضل الکامل المحقق المدقق آقا شیخ علی نوري زید توفیقاته و تحقیقاته، مع افادات بعض المتکلمین من المتقدمین و

۱۰. رساله فی احکام الوجود و الماهیه

رساله ای ناقص الاوّل و الآخر، ثلث اوّل آن عربی و بقیه فارسی است. در آن بیست و سه عنوان در حکم فصل به چشم می خورد، از قبیل تمثیل و تنظیر، نقد و حلّ، دفع و ازاحه، شک و تحقیق و عنوان چهاردهم (تعمیم و تسمیم) نزدیک نیمی از رساله را شامل می شود. عنوان رساله مشخص نیست. با توجه به محتوای آن، عنوان یاد شده را برگزیدیم. در این رساله آرای صدر المتألهین در درجه اوّل، و سپس ابن سینا، سهروردی و ملا علی نوری مورد تحلیل بررسی و نقد قرار گرفته است. مضامین مورد بحث رساله و نحوه تبویب آن با رساله حملیه و رساله وجود رابط قابل مقایسه است. سطح مخاطب رساله، سبک و سیاق آن و نیز آرای اختیار شده در آن با دیگر آثار آقا علی کاملاً سازگار است.

آغاز: و تحلیل فلیست هی بموجوده، فاذا حلّل العقل ماله الماهیه الی ماهیه و وجود و جرد ماهیه عن وجوده بحیث یقصر النظر علی ماهیه

انجام: اعضاء و انحلال، فلاسفه مشائین از انتفاض مسطور جوابی محکم به این نهج فرمایند که آنچه به تشکیک افتد مفهومی عرضی چون اسود باشد.

نسخه خطی: مجموعه شماره ۵۵۸۸، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم، ورق شماره ۱۰۰ تا ۱۲۳. این رساله چهارمین رساله این مجموعه، بعد از تقریرات المبدء و المعاد و قبل از رساله فی التوحید است. نام کاتب و تاریخ کتابت مشخص نیست.

این رساله تاکنون منتشر نشده است.

۱۱. رساله حقیقه محمدیه

رساله ای است عرفانی، فلسفی که بیشتر آن به زبان فارسی، و اواخر آن به زبان عربی است. موضوع رساله بیان معنی مرشد و هادی و اثبات وجود اوست و در آن حقیقه محمدیه به شیوه حکمت متعالیه تبیین می شود. ارکان اربعه عرش، تفسیر حدیث عقل و حدیث کنت کنزاً مخفياً از دیگر مباحث این رساله است. نیمه دوم رساله تلخیص بخشی از مطالبی است که در پاسخ سؤال اوّل بدایع الحکم و تعلیقات اسفار نیز تکرار شده است. رساله فاقد نام است و گزینش عنوان از ماست.

آغاز: چون حصول مراتب سلوک و درجات مسالکین و منازل سایرین و مناهل و اصلین متوقف به ارشاد مرشدین و هدایت هادین است، لهذا ادلک در بیان معنی مرشد و هادی و اثبات وجود او

انجام: فان اسمائه سبحانه تعبيرات له تعالى، قال سیدنا و

لابد ان یتهی الی ما بالذات و بلا واسطه و الی جهة تعلیلیه انجام: فالصور المجردة القائمة بالنفس و الاعراض الحاله فی الموضوعات و القوى المتعلقة بالابدان و الصور المرتبطة بالمواد لیس لها علم بذواتها و لا بما هو حال فی ذواتها اذ لیس لها حصول فی انفسها لیصدق علیها انها حاصله لانفسها.

نسخه خطی: مجموعه خطی شماره ۵۵۸۸، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم. این مجموعه شامل هفت رساله آقا علی است: ۱. تعلیقات الشواهد الربوبیه ۲. فوائد مختصره ۳. تقریرات المبدء و المعاد ۴. رساله فی احکام الوجود و الماهیه ۵. رساله فی التوحید ۶. رساله فی اقسام الحمل (۱/۴) اوّل آن ۷. رساله مختصر وحدت وجود صوفیه. رساله اوّل ۱۴ برگه دارد و دو برگه بعدی سفید است. زمان کتابت و نام کاتب مشخص نیست و برگه اوّل رساله آسیب دیده است.

چاپ مصحح: فصلنامه نامه مفید، قم، بهار ۱۳۷۶، شماره نهم، صفحه ۱۲۱-۱۵۸. تصحیح و تحقیق محسن کدیور.

۹. تعلیقات لمعات الهیه

لمعات الهیه یکی از کتب ملا عبدالله زنوزی (م. ۱۲۷۵) والد حکیم مؤسس است. این کتاب به زبان فارسی و درباره الهیات بالمعنی الاخص در اثبات ذات و صفات واجب تعالی به روش حکمت متعالیه است. مطالب کتاب در بیست فصل به رشته تحریر درآمده است. آقا علی بر کتاب پدرش ۲۸ تعلیقه مختصر فارسی (تا فصل ۱۲) نگاشته که موضوع این تعلیقات اثبات وجود واجب تعالی، اثبات عینیت وجود در واجب، امتناع علم به کنه ذات واجب، توحید واجب و علم واجب است.

آغاز: یکی از انفصال و جوب از امکان و امتناع و یکی انفصال امتناع از امکان و جوب

انجام: ... بوجهی دیگر از برهان اشاره باشد که مسلکش دقیق تر است از آنچه ذکر شده است و مستفاد می شود از آخر کریمه فاحسن التفتن.

نسخه خطی: نسخه شماره ۱۹۴۷ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، متن لمعات الهیه به خط ملا عبدالله زنوزی، حواشی به خط آقا علی، با امضای علی الطهرانی المدرس، علی عفی عنه، علی الطهرانی عفی عنه، ۱۱۰ الطهرانی عفی عنه، ۱۱۰ عفی عنه. تاریخ کتابت حواشی مشخص نیست.

چاپ مصحح: لمعات الهیه، تصحیح سید جلال الدین آشتیانی، چاپ اوّل، مشهد ۱۳۵۴ ش، چاپ دوم: تهران ۱۳۶۱ ش.

المعاد الجسماني بالبرهان العقلي حسب القواعد التي حققها الحكماء الالهيون المحققون قدست اسرارهم اجابة لالتماس بعض اخوان الدين وسميتها سبيل الرشاد في اثبات المعاد.

انجام: ... لعدم الاطمینان ببقاء العمر و مزید التوفیق و اسئل الله ان یبقی عمری و وقفتی لذلك و هو حسبی و نعم الرکیل .
نسخ خطی:

۱. نسخه خطی شماره ۱۱۶۷۹ کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، تاریخ کتابت ۱۲ جمادی الاول ۱۳۰۲. کاتب نام خود را ذکر نکرده است، تنها متذکر شده که رساله را برای فرزندش میرزا ابراهیم استنساخ کرده است. این نسخه از جمله وقفیات مرحوم سید محمد کاظم عصار است. نسخه، فاقد دیباچه موجود در دیگر نسخ است و در آن افتادگی و غلطهای فراوانی راه یافته است.

۲. مجموعه خطی ۷۵۳۵ کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار (شهید مطهری). تاریخ کتابت ظاهراً ۱۳۰۴ (براساس رساله قبل و بعد این مجموعه) کاتب: محمدعلی کرمانشاهی. ظاهراً دیباچه بعداً به متن اضافه شده است. این نسخه حاوی حواشی توضیحی کاتب است. در انتهای بعضی از این حواشی چنین تصریح شده: «هكذا سمعت من الاستاد»

۳. نسخه خطی شماره ۴۶۶۲ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم، تاریخ کتابت ۱۳۰۷. کاتب خود را با اسم رمز الخامس من الخمس مأمور کتابت و تصحیح رساله از جانب مصنف معرفی کرده است.

۴. نسخه خطی شماره ۱۹۷۷۴ کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد. فاقد تاریخ کتابت. کاتب مرحوم سید احمد صفایی صاحب کشف الاستار (متوفی ۱۳۵۹ق).

چاپ سنگی: تاریخ کتابت و انتشار رجب ۱۳۱۰، تهران. کاتب ابوالقاسم جیلانی، به اهتمام شیخ محمد حسن شمیرانی طهرانی. این کتاب نخستین اثر منتشر شده آقا علی است. چاپ مصحح: فصلنامه نامه مفید، قم، زمستان ۱۳۷۵ ش، شماره هشتم، صفحه ۹۷-۱۵۲. مقدمه، تصحیح و تحقیق محسن کدیور.

رسایل و کتبی که در شرح سبیل الرشاد یا ناظر به آن نوشته است:

۱. رساله فی اثبات المعاد الجسماني،^{۱۶} مرحوم آیت الله شیخ محمد حسین غروی اصفهانی (م. ۱۳۶۱ق) شاگرد حکیم

۱۶. فصلنامه نور علم، شماره ۱۲، قم، آبان ۱۳۶۴ ش، ص ۱۳۵-۱۴۰، تصحیح رضا استادی.

امامنا الرضا علیه آلاف التهنیه و الثناء فی الخطبة المشهورة «اسمائه تعبير و الشی يعرف عند تعبيره».

نسخ خطی:

۱. مجموعه خطی شماره ۶۴۵۹ مدرسه سپهسالار (شهید مطهری) صفحه ۳۶۴-۳۴۸. تاریخ کتابت ۱۲۹۷ ه. ق. متأسفانه پس از نگارش فهرست نسخ خطی کتابخانه مدرسه، برگه آخر این رساله مفقود شده است. در آغاز آن تصریح شده که این رساله از رسائل آقا علی مدرس دام ظلّه است.

۲. مجموعه خطی شماره ۹۱۸ کتابخانه مدرسه مروی تهران. تاریخ کتابت و نام کاتب رساله مشخص نیست. اگرچه در آغاز و انجام آن اشاره ای به اینکه رساله متعلق به آقا علی است، دیده نمی شود. اما در همین مجموعه رساله فی العلة و المعلول از آقا علی با تاریخ کتابت ۱۲۹۸ ق درج شده است. این رساله تاکنون منتشر نشده است.

۱۲. رساله سبیل الرشاد فی اثبات المعاد

این رساله از جمله تعلیقات مفصل آقا علی بر اسفار صدر المتألهین (ذیل قوله «والتحقیق فی التوفیق بینها» الفصل الحادی عشر من الباب العاشر من السفر الرابع، ج ۹، ص ۱۸۳) است که توسط خود وی به صورت رساله مستقلاً درآمد. رساله سبیل الرشاد پس از بدایع مشهورترین رساله حکیم مؤسس و حاوی رأی ابتکاری وی در باب معاد جسمانی است. وی با نقد رأی صدر المتألهین در این زمینه براساس مبانی حکمت متعالیه نظری تازه ابراز می دارد. به نظر وی در معاد، این نفس نیست که بسوی بدن دنیوی تنزل یا عود می کند، بلکه این بدن است که بسوی نفس مجرد صعود می کند. تاریخ نگارش این رساله قبل از ۱۳۰۲ است. آقا علی در رساله خود نوشت سرگذشت آن را این گونه معرفی کرده است: «رساله ای در اثبات معاد جسمانی مسمی به سبیل الرشاد فی اثبات المعاد تخمیناً هزار و پانصد بیت». در الذریعه نیز از این رساله یاد شده است. در بدایع نیز در چند مورد به ابتکارات این رساله اشاره شده است.

آغاز: یا معید ما افناه اذا برز الخلائق لدعوته من مخافته، فصل علی افضل خلیفتک و اکمل بریتک محمد(ص) و عترته ... و بعد یقول العبد الفقیر الحقیر المعترف بالقصور و التقصیر علی الطهرانی المشتهر بالمدرس ابن عبدالله الزنوزی التبریزی قدس سره فرزتها منها و جعلتها رساله مختصرة مخصوصة باثبات

العروض عند ذلك تحليلي .

نسخه خطی: مجموعه خطی شماره ۵۵۸۸ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم، رساله پنجم، ورق ۱۳۶ تا ۱۴۲ (ربع اول) رساله فقط یعنی تا قوله «بان يكون احدهما عرضيا للآخر هذا كلامه بعين عبارته» صفحه ۲۶، سطر ۳، متن چاپی)

چاپ سنگی: ۱. رساله فی مباحث الحمل، تهران ۱۳۱۳ ق، ۹۴ صفحه، به خط احمد طهرانی، در آغاز آن فضل الله الهی نوشته است این نسخه شریفه مباحث الحمل ... از نسخه اصل به خط شریف مصنف که هنوز از مسوده به میبضه نیاورده بودند، نقل نموده شد.

۲. در سال ۱۳۲۰ ش نسخه قبلی تحت عنوان رساله فی بیان اقسام الحمل در چاپخانه و کتابخانه مرکزی تهران افست شده است.

چاپ مصحح: رساله حملیه، تهران، ۱۳۶۳ ش. شرکت انتشارات علم و فرهنگ، ۸۳ صفحه. نام مصحح و محقق و مشخصات نسخه ای که مورد تصحیح قرار گرفته ذکر نشده است، ظاهراً مستند آن همان نسخه چاپ سنگی است.

۱۴. رساله فی التوحید (الرساله التوحیدیه، رساله فی مسئله التوحید، رساله توحیدیه)

در اوایل این رساله که قبل از ۱۲۹۴ ق تدوین شده، در سه مورد از «تلك التعليقات»، «اوائل الكتاب» و «الذی ذکره قدس سره» سخن به میان آمده است، به رغم تصریح کاتبین ظاهراً ناظر به اوایل سفر ثالث اسفار است و می باید آن را در زمره تعليقات مفصل حکیم مؤسس بر اسفار صدر المتألهین دانست که در زمان حیات وی به صورت رساله مستقلی درآمده است. مقدمه رساله توسط یکی از شاگردان آقا علی نوشته شده است. رساله توحیدیه شامل سیزده فصل است که مطابق روش رایج آقا علی از

۱۷. به نقل از استاد سید جلال الدین آشتیانی از شاگردان مرحوم میرزا ابوالحسن رفیعی قزوینی، شرح بر زادالمسافر ملاحظه، معاد جسمانی، حاشیه صفحه ۳۰۲ (تهران، ۱۳۵۹ ش). یکی از این حواشی در پاورقی صفحات ۳۰۲ و ۳۰۳ شرح بر زادالمسافر نقل شده است. تاکنون اثری از شرح مرحوم رفیعی قزوینی نیافته ام.

۱۸. سلسله مقالات استاد سید جلال الدین آشتیانی تحت عنوان معاد جسمانی از سال ۱۳۵۱ ش در نشریه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد منتشر شد. چاپ دوم این مقالات تحت عنوان شرح بر زادالمسافر ملاحظه را در سال ۱۳۵۹ در تهران انتشار یافت. نقد آراء آقا علی ص ۲۵۲-۳۲۰.

۱۹. المبدء والمعاد، تهران، ۱۳۵۴ ش، ص ۵۲-۸۸ مقدمه. مطالب اثر اخیر انحصار مطالب اثر قبلی است.

۲۰. تهران، ۱۳۶۸ ش، انتشارات حکمت، ۲۹۸ ص.

۲۱. الذریعه، ج ۷، ص ۹۲؛ طبع مع بعض رسائله.

شهید میرزا محمد باقر اصطهباناتی (م ۱۲۸۶ ش) از شاگردان طراز اول آقا علی. در این رساله معاد جسمانی کاملاً بر مبانی آقا علی اثبات شده است، بی آنکه به نام آقا علی یا رساله سبیل الرشاد اشاره شود.

۲. مرحوم آیت الله میرزا ابوالحسن رفیعی قزوینی (م ۱۳۹۵ ق) رأی آقا علی را در معاد جسمانی را پذیرفته و بر مشکلات رساله سبیل الرشاد حواشی نوشته است. ۱۷

۳. استاد سید جلال الدین آشتیانی در شرح بر زاد المسافر ملاصدرا (معاد جسمانی)^{۱۸} و نیز مقدمه تحلیلی المبدء والمعاد صدر المتألهین پس از توضیح مفصل رأی آقا علی، به نقد آرای حکیم مؤسس دست یازیده، از مبنای صدر المتألهین در مسئله معاد جسمانی جانبداری کرده است. ۱۹

۴. آقای دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی در نخستین اثر مستقل در زمینه تشریح آراء حکیم مؤسس به نام «معاد از دیدگاه حکیم مدرس زوزی» به تحلیل آرای آقا علی درباره معاد جسمانی پرداخته است.^{۲۰} وی کوشیده است آرای آقا علی در این رساله را در قالب ده مسأله فلسفی به شیوه صدر المتألهین به سامان درآورد.

۱۳. رساله فی مباحث الحمل (رساله حملیه، رساله فی اقسام الحمل) مشهور است که این رساله یکی از تعليقات بلند اسفار می باشد که به صورت رساله مستقلی درآمده است. هر چند از سوی مصنف نه عنوانی بر آن نهاده شده، نه مقدمه و مؤخره ای بر آن نگاشته شده و نه دلیلی بر انتساب آن به اسفار در دست است. در الذریعه از این رساله یاد شده است.^{۲۱}

ابتکارات حکیم مؤسس در مسأله حمل از زمان نگارش مورد عنایت و توجه فلاسفه واقع شده است. رساله حملیه حاوی سی و دو قسمت است که با عناوینی از قبیل مشاجره و محاکمه، تحدید، و هم و تحصیل بیان شده است. در رساله حملیه علاوه بر آرای صدر المتألهین، آرای ارسطو، ابن سینا، سهروردی، دوانی، سید سند، میرداماد، مصطفی الحکماء، ملا محمد جعفر لاهیجی، ملا احمد یزدی و بعض سادات المعاصرین مورد استناد، تحلیل و انتقاد واقع شده است.

آغاز: تمهیدات و تأسیلات نسبت به مفهوم الی مفهوم آخر هو موضوع له اما بوجود فی مثل ان يقال الیاض فی الجسم و اما بتوسیط کلمه ذو او کلمه له بین هو هو ...

انجام: ... و ان لم یلاحظ معها الوجود و العدم، فالمختار منها هو الاول، و لزوم الدور او التسلسل ممنوع، حیث ان

به معرفت ذات واجب تعالی است که به صورت رساله مستقلی درآمده است. نام رساله از سوی کاتب نسخه اقدم بر آن نهاده شده است. مطالب این رساله با رساله فی العلة و المعلول که آن هم از تعلیقات مفصل وی بر اسفار محسوب می شود، در مواضع متعددی مشترک و مشابه است. آقا علی در این رساله آن چنان که روش حکیمان متعالیه است با تکیه بر آیات و روایات اهل بیت (ع) و براهین عقلی در اثبات واجب کوشیده است. در این رساله علاوه بر صدر المتألهین آرای ابن سینا، انباز قلس و قاضی سعید قمی نیز مورد استناد، بررسی و احیاناً نقد واقع شده است. این رساله فاقد مقدمه است.

آغاز: قوله قدس سره «وتقریره» اعلم یا اخا الحقيقة ایدک الله بنور منه ان الماهیات بحسب انفسها مع عزل النظر عن وجوداتها لا يمكن اعتبار الصدق والحمل فيها ...

انجام: ... وقوله عليه السلام في دعاء الصباح «يا من دلّ على ذاته بذاته» اشارة الى القسمن، فافهم ذلك كله، وفقك الله للوصول الى سبيل معارفه.
نسخ خطی:

۱. نسخه خطی شماره ۳۸۸ کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۴ برگ.

در آغاز آن آمده است: «هذه تعلیقة علیها الحکیم البارع المتأله الاقا علی علی طریقة الصدیقین من الاسفار فرغ من استساخها الفقیر الى الله الغنی عباس بن علی الموسوی فی يوم السبت السادس والعشرين من شهر جمادی الاولی ۱۳۰۷.

۲. نسخه خطی شماره ۳۹۱ کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، تحت عنوان تعلیقة الاسفار، ۱۲ ورق، فاقد نام کاتب و تاریخ کتابت.

رساله طریقة الصدیقین تاکنون منتشر نشده است.

۱۶. رساله فی العلة و المعلول

این رساله از تعلیقات مفصل آقا علی بر فصل ۲۶ از مباحث علت و معلول اسفار (ج ۲، ص ۲۹۹) است که در زمان حیاتش به صورت رساله مستقلی درآمده و بسیاری از مضامین آن با رساله طریقة الصدیقین مشابهت فراوانی دارد، اگرچه مضامین مختص نیز در هر دو به چشم می خورد. رساله مشحون از آیات و روایات و نکات عرفانی و براهین عقلی در الهیات بالمعنی الاخص است و از طریق علیت به عالی ترین مراتب توحید نقب می زند. آقا علی در بدایع الحکم (صفحه ۱۹۶ چاپ سنگی) از این رساله اینگونه یاد کرده است: «نگارنده حروف در زمان گذشته در مباحث عرفانیه علت و معلول اسفار اربعه صدر المتألهین در آنجا که می فرماید «فصل فی الكشف عما هو

عناوین متنوع از قبیل اصل ضروری، اصل فلسفی، کشف و انارة و ... استفاده شده است. وی در هر فصل به یکی از مقدمات مسأله توحید پرداخته است. به شیوه مألوف حکمت متعالیه رساله با بحثی عقلی برهانی آغاز می شود و با ذوق عرفانی خاتمه می پذیرد. حکیم مؤسس بر آن است که تصویری عمیق و صحیح و مورد تأیید قرآن کریم از مسأله اساسی توحید ارائه کند و اندیشه دینی را از باورهای معتزلی، اشعری، ثنوی، مانوی، دهری و طبیعی و بالاخره یهودی پالایش نماید.

آغاز: الحمد لله الذى جعل العقل والمعقولات شراباً لروح من خلع سراييل الشهوات ... الى ان وقعت الى فى هذه الاوان رساله فى مسئله التوحيد من شيخنا الاعظم و استادنا الافخم ... الاقا علی الملقب بالمدرس ... فاستنسختها ... قال ادام الله تعالى اطلاله على رؤس المستفدين: اقول اعلم يا اخا الحقيقة ان مسئله التوحيد هذه من غوامض المسائل الالهية والمقاصد الربوبية قل من وصل اليها حق الوصول، وبلغ اليها كمال البلوغ، فلنفضّل القول فيما حسب ما يناسب تلك التعليقات.

انجام: افلاك عناصر و مواليد اعضا

توحيد همين است دگرها همه فن و ناهيك فى ذلك تضاعيف ما بيّناه، فاحسن تدبرها كلها، والسلام.
نسخ خطی:

۱. مجموعه خطی شماره ۵۵۸۸ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم، رساله چهارم، تاریخ کتابت جمادی الاخری ۱۲۹۴ نام کاتب ذکر نشده است.

۲. مجموعه خطی شماره ۱۱۰ کتابخانه مدرسه علمیه ولی عصر (ع) خوانسار، کاتب محمد علی شریف خوانساری، تاریخ کتابت براساس رساله قبلی و بعدی بین ۱۲۹۱ تا ۱۲۹۵.

۳. مجموعه خطی شماره ۹۶۴۶ کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، تاریخ کتابت ۱۲۹۶، کاتب محمد علی کرمانشاهی.

۴. مجموعه خطی شماره ۱۹۷۴۵ کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، کاتب سید احمد صفای (م ۱۳۵۹ق) تاریخ کتابت مشخص نیست.

این رساله توسط نگارنده تصحیح و تحقیق شده است و در کتاب خرد جاودان در دست انتشار است. ان شاء الله.

۱۵. رساله فی طریقة الصدیقین

این رساله از تعلیقات تفصیلی حکیم مؤسس بر فصل اول از موقوف اول از سفر ثالث اسفار در بحث از اثبات وجود و وصول

مورد بررسی و نقد قرار گرفته است. در این رساله در مجموع سی فصل با عناوین مختلف از قبیل نقل مقال و تقریر اشکال، دفع و حل، تذکرة توحیدیه و ... به چشم می خورد.

آغاز: فصل فالوجود الربطی یطلق فی مصطلح جماهیر الفلاسفه علی معینین، احدهما ما یطلق قبلاً للوجود المحمولی ...

انجام: ولو حمل الوجود لما احتاج الی شیء آخر یرتبط به والآن لکان للوجود وجود.

تاکنون نشانی از نسخ خطی این رساله به دست نیامده است. چاپ سنگی: تهران، ۱۳۱۵ق، توسط شیخ احمد شیرازی، ص ۱۱۸ صفحه در قطع جیبی.

چاپ مصحح: فصلنامه نامه مفید، قم، پاییز ۱۳۷۵ش، شماره هفتم، صفحه ۲۷-۷۰، مقدمه، تصحیح و تحقیق محسن کدیور.

۱۸. الرسائل والتعلیقات المختصرة

در میان آثار به جا مانده از آقا علی مکتوبات مختصری به چشم می خورد که اکثرشان به صورت تعلیقه است. این نه اثر مختصر به شرح زیرند:

۱۸-۱: تعلیقه واحده علی حواشی آقا جمال الخوانساری علی حواشی الخفزی علی شرح القوشجی علی التجرید.

آقا جمال خوانساری (م. ۱۱۲۵) حدوث دهری میرداماد را مورد نقد قرار داده است. آقا علی مدرس ذیل قول آقا جمال «فلعله یرتبط الی لطف قریحه لم یکن لنا» ضمن ذکر کلام دیگری از میرداماد، اشکال آقا جمال را به اختصار پاسخ داده است. متن کامل تعلیقه آقا علی به این شرح است:

«قال السید [الداماد] قدس سره فی موضع آخر «وجود المعجولات قاطبة علی تقدیر استیعاب الحدوث الدهری ایاها فی وعاء الثابت الذی هو الدهر بدلاً عن العدم الصریح واقعاً فی حیزه لا فی حد متأخر متمایز من حده فلا یرتبط الی الدهر حد الافاضة فلا یتصور هناك تباین و تلاحق بحسب حدین فی الدهر» انتهى. و هذا صریح بعدم السابقية والمسبوقية علی مذاق المحشی، فتدبر.»

نسخه خطی: نسخه شماره ۱۷۲۷ کتابخانه مجلس شورای اسلامی. تعلیقه به خط آقا علی با امضای مألوف ۱۱۰. نسخه

۲۲. کتابشناس خبیر مرحوم محمدتقی دانش پزوه در صفحه ۷۵۲ فهرست میکرو فیلمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (تهران، ۱۳۴۸ش) عنوان رساله ۲۶ این مجموعه «تحقیق فی بیان معنی الوجود، شهاب الدین حسینی شیرازی نیریزی» را با مصنف رساله ۲۷ «تعلیقه علی مبحث العلة و المعلول من الاسفار الاربعه، آقا علی مدرس» سهواً به عنوان یک رساله معرفی کرده است.

البغیة القسوی» حاشیه در بیان این بغیة قسوی و مطلب اعلی نوشته ام» در این رساله علاوه بر صدر المتألهین عباراتی از انباز قلس و قاضی سعید قمی مورد بحث قرار گرفته است.

آغاز: قال صدر المتألهین قدس سره فی کتاب الکبیر فی مبحث العلة و المعلول فصل فی الكشف عما هو البغیة القسوی ... اعلم یا اخا الحقیقه ایدک الله تعالی ان الماهیات بحسب نفسها مع عزل النظر عن وجوداتها لا یمکن اعتبار الصدق و الحمل فیها ...

انجام: وقال المتأله العظیم و المحدث العظیم قاضی سعید القسوی قدس سره: «اعلم انه لاتنافی بین القول بأنه لاشیء معه وهو معکم اینما کتتم و ذلك من غوامض العلم الالهی ... و ذلك من المستحیلات» انتهى.

نسخ خطی:

۱. مجموعه خطی شماره ۹۱۸ کتابخانه مدرسه مروی تهران، کاتب محمد بن محمد باقر الخراسانی، تاریخ کتابت ۱۲۹۸.

۲. میکرو فیلم شماره ۱/ ۲۹۸۶ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران خط عبدالعلی زنجانی، ورق ۲۰۹ تا ۲۱۴، رساله ۲۷ مجموعه. ۲۲ تاریخ کتابت مشخص نیست.

انجام این نسخه: «و الی ما ذکرنا اشار بقوله ایها السالک الی قوله بهائه» یعنی فاقد صفحه آخر نسخه اول است. این رساله تاکنون منتشر نشده است.

۱۷. رساله فی الوجود الربط (رساله فی الوجود الربطی، رساله فی تحقیق الوجود الربطی)

این رساله شرح آرای صدر المتألهین در اسفار درباره وجود ربط است، هر چند فاقد مقدمه یا مؤخره ای در تصریح به ارتباط آن با اسفار است، اما مفاد آن بهترین شاهد این نسبت است. اگر چه این رساله به عنوان رساله وجود ربطی مشهور شده است، اما تأمل در مفاد آن نشان می دهد که عنوان رساله فی الوجود الربط با اصطلاح پیشنهادی صدر المتألهین سازگارتر است. اقسام سه گانه قیام معنی به موضوع، قیام اعتباری، قیام حقیقی انضمامی، قیام حقیقی انتزاعی، نحوه وجود نسب و اضافات، تقسیم جدیدی از معقولات ثانیه و معانی اعتباری غیر متاصل، تقریری تازه از اصل بساطت وجود، تأملی درباره فصل و تفاوت بین ذاتی و عرضی از نکات مطرح شده در این رساله است. در این رساله علاوه بر تحلیل آرای صدر المتألهین، نظریات فخر رازی، دوانی، میرداماد، ملا هادی سبزواری، ملا محمد اسماعیل، مصطفی الحکماء، ملا محمد جعفر لنگرودی، ملا احمد یزدی

«علی صاحب هذا الاعتقاد ما عليه لمافيه من المخالفة الظاهرة لما علم من الشريعة المقدسة ضرورة» آقا علی در تعلیقه ای در حدود یک صفحه با تبیین رأی شیخ با متانت از نظر او دفاع کرده و آن را سازگار با ظاهر شریعت یافته است.

آغاز: شبیه ان هذا المحشى كان عامياً في امثال هذه المسائل ...

انجام: ... غزاله للشيخ ولهذا المحشى أيضاً ان كان من اصحابنا رضوان الله عليهم.

نسخه خطی: نسخه شماره ۱۹۶۱ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به خط آقا علی با امضای «علی المدرس عفی عنه». تاریخ کتابت مشخص نیست.

این تعلیقه هنوز منتشر نشده است.

۱۸-۵: رساله سرگذشت

آقا علی در رساله مختصری به زبان فارسی ترجمه احوال خود و پدرش ملا عبدالله زنوزی را به رشته تحریر درآورده است. این رساله مهمترین سند احوال این دو حکیم بزرگوار و تنها منبع سیر تدریس و تحصیل آقا علی به شمار می رود. حکیم مؤسس در این رساله تنها به پنج اثر خود اشاره کرده است. رساله در اینکه منطق از علوم حکمی است تاکنون به دست نیامده، و تنها راه معرفت آن ذکرش در همین رساله است. با عنایت به ذکر بدایع الحكم و کمیّت آن در این رساله، تاریخ نگارش رساله سرگذشت می باید بین پنجم جمادی الاولی و هفدهم ذیقعد ۱۳۰۷ باشد.

آغاز: مرحوم مغفور ملا عبدالله مدرس مسقط رأسش قریه زنوز از قراء تبریز در بدایت سن از زنوز به خوی رفت. انجام:

شد ز یک نقطه عیان از دهنت سر وجود

نیستی بین که بیان نکته هستی کندا.

نسخه خطی این رساله تاکنون به دست نیامده است.

چاپ سنگی: تذکره طرائق الحقائق نوشته معصوم علی شاه، تهران ۱۳۱۹ هـ. ق. ج ۳، صفحه ۲۳۵-۲۳۶. در ضمن احوال

۲۳. کتابشناس ماهر استاد عبدالحسین حائری در صفحات ۹۷ و ۱۳۵ جلد پنجم فهرست با ارزش خود از نسخ خطی کتابخانه مجلس شورا (تهران، ۱۳۴۵ ش) این اثر را تعلیقات بر حواشی عبدالرزاق معرفی کرده اند که دقیق آن تعلیقات بر حواشی ملا عبدالله زنوزی بر حواشی عبدالرزاق است.

۲۴. رسائل الشيخ الرئيس ابی علی الحسین بن عبدالله بن سینا، الجزء الاول، اعداد محسن بیدارفر، قم، ۱۴۰۰ ق، الرساله السابعة، ۲۳۷-۲۴۰.

فاقد تاریخ کتابت و شماره صفحه است.

این تعلیقه منتشر نشده است.

۱۸-۲: تعلیقات حواشی ملا عبدالرزاق اللاهیجی علی شرح

الاشارات

فیاض لاهیجی بر شرح خواجه نصیر بر اشارات شیخ الرئيس حاشیه زده است. این حواشی هنوز منتشر نشده است. آقا علی بر حواشی نمط اوّل (فی تجوهر الاجسام) نه تعلیقه مختصر نگاشته است و در آن آرای شیخ، خواجه و فیاض را مورد بررسی و نقد قرار داده است. تاریخ کتابت این تعلیقات ۱۲۸۷ ق است. آغاز: لایخفی ان الحكم الثاني ايضاً ليس للاجزاء ظاهراً ولا فرق بينه وبين الاول في ذلك.

انجام: اذا الصورة بطبيعتها شريكة لعلة الهيولى لأنها فعلية و كل فعلية متقوم بذاتها على القوة، فافهم ذلك.

نسخه خطی: نسخه شماره ۱۷۲۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به خط آقا علی و با امضای مألوف ۱۱۰ عفی عنه. این تعلیقات تاکنون منتشر نشده است.

۱۸-۳: تعلیقات علی حواشی والده علی عبدالرزاق

اللاهیجی علی شرح القوشجی علی التجريد

آقا علی مدرس بر حواشی پدرش ملا عبدالله زنوزی بر حواشی فیاض لاهیجی در مسئله اوّل و هفتم از مقصد ثانی (فی الجواهر و الاعراض) شرح تجرید قوشجی سه تعلیقه نگاشته و آراء والدش را مورد نقد قرار داده است.

آغاز: ای الآثار المطلوبة من الشيء الخاصة به.

انجام: فالمرکب ليس الأنفس الاجزاء حال الانضمام لا بشرط الانضمام حتى يكون التقييد داخلاً، فتدبر حق التدبر.

نسخه خطی: نسخه شماره ۱۷۳۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، به خط ملا عبدالله زنوزی، حواشی به خط آقا علی با امضای «علی عفی عنه و عن والده»، تاریخ کتابت مشخص نیست. صفحات ۲۰۶، ۲۰۸ و ۲۱۶. ۲۳

۱۸-۴: تعلیقه حاشیه رساله سرالقدر

شیخ الرئيس ابن سینا رساله ای دارد بنام «سرالقدر عن معنی قول الصوفیة من عرف سرالقدر فقد الحد». ۲۴

در ذیل قول شیخ «لاجل ما شاهده من الثواب والعقاب علی ما توهموه ...» حاشیه ای مختصر و توصیفی بدون نام کاتب به فارسی نوشته شده است. بر این حاشیه به امضای رمز (ع ل) به رأی شیخ الرئيس اعتراض شده است:

فایده اول در تفاوت بین برزخ شرع و برزخ وجود، و آخرت شرع و آخرت وجود، فایده دوم درباره آیه «أنا عرضنا الامانات» است. فایده سوم درباره موضوع علم است: حیثیتهای مختلف بحث از موضوع، علم را متعدد نمی کند اگر به تفاوت موضوع نیانجامد. فایده اول و دوم با دیگر آثار آقا علی سازگار است و فایده سوم در دیگر آثار وی معادل ندارد. این رساله در مجموعه خطی ۵۵۸۸ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم صفحه ۱۷ آمده است که همه سائش متعلق به آقا علی می باشد. آغاز: فایده فرق است در میانه برزخ شرع و برزخ وجود. انجام: یکی می گوید الانسان موجود و دیگری می گوید الموجود انسان و هكذا. عنوان رساله، نام کاتب، تاریخ کتابت مشخص نیست.

۱۸-۹: در میان آثار به جا مانده از آقا علی تعلیقات شرح الباب الحادی عشر (نسخه خطی شماره ۱۷۰۰ کتابخانه مجلس شورای اسلامی) به فارسی و عربی و با امضای «مدرس» دیده می شود. شلوغی نسخه، خط و شیوه نگارش و سطح مطلب حکایت از آن دارد که متعلق به دوره نوجوانی آقا علی است.^{۲۶}

*

* بخش دوم: تقریرات دروس و ابحاث آقا علی مدرس

۱. تقریرات المبداء و المعاد

المبداء و المعاد از نخستین نگارشهای فلسفی صدر المتألهین شیرازی است. حکیم مؤسس این کتاب را در حوزه علمیه تهران تدریس کرده و تقریر این درس در ضمن «قوله کذا» گاهی به عربی و زمانی به فارسی توسط یکی از شاگردان وی به رشته تحریر درآمده است. نگارش عربی مقرر متوسط و نگارش فارسی او ضعیف است. این تقریرات توسط مقرر بازمینی شده و در موارد متعددی حواشی به آن نوشته شده یا افتادگی های متن در حاشیه جبران شده است. آغاز و انجام تقریرات متأسفانه

۲۵. به نقل دکتر سید مصطفی محقق داماد، نامه فرهنگستان علوم، شماره ۴، ص ۱۳۸، تهران، تابستان ۱۳۷۵ ش. مقاله نخبگان علم و عمل ایران، آقا علی مدرس تهرانی. عکس صفحه ای از این نسخه خطی در ضمن مقاله درج شده، اما به مشخصات نسخه و آغاز و انجام آن اشاره ای نشده است.

۲۶. بر هامش بسیاری از صفحات، حاشیه هایی از حکیم مزبور به امضای مدرس موجود است. تعلیقاتی نیز بدون امضا است. بیشتر این تعلیقات فارسی است و زیر برخی از آنها نوشته شده: «سمع یا کذا سمع عن استادی رحمه الله تعالی». به نظر نگارنده، این تعلیقات نیز از حکیم مزبور است و از این نظر نسخه ای نفس به شمار می رود... «عبدالحسین حائری، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، تهران، ۱۳۴۵ ش، جلد پنجم، ص ۳۱-۳۲. واضح است که نفاست نسخه حیثیت های متفاوتی دارد.

آقا علی مدرس نوشته است: «ورقه به خط شریفش از کتابخانه وی به دست آمد که ترجمه خود و والدش را نگاشته بود.»

چاپ مصحح: سید جلال الدین آشتیانی در مقدمه لمعات الهیه (مشهد، ۱۳۵۴ ش، صفحه ۶-۱۰) و مقدمه انوار جلیه (مشهد ۱۳۵۴ ش، صفحه ۲۸-۴۲)، در آغاز آن آمده است: «استنساخ شده از نسخه حکیم مؤسس توسط یکی از شاگردان وی ظاهر آقا شیخ غلامعلی شیرازی، ناسخ تصریح کرده است: این مختصر از روی نوشته استاد مؤسس آقا علی مدرس ادام الله برکاته نقل کردم.»

منوچهر صدوقی سها در تاریخ حکما و عرفای متأخر بر صدر المتألهین (تهران، ۱۳۵۹ ش) آن را در ضمن احوال ملا عبدالله زنوزی (صفحه ۵۰ و ۵۱) و احوال آقا علی (صفحه ۱۵۵ و ۱۵۶) نقل کرده است.

۱۸-۶: رساله وحدت وجود صوفیه

رساله مختصری است به زبان فارسی در بحث وحدت وجود و مقایسه نظر حکما و قول منسوب به صوفیه. مضمون این رساله در دیگر آثار حکیم مؤسس از قبیل بدایع و تعلیقات اسفار به چشم می خورد. در آغاز و انجام آن به عنوان رساله و به نام نویسنده اشاره نشده، اما آخرین رساله مجموعه ای است که همگی از آثار آقا علی مدرس می باشد.

آغاز: واعلم اینکه حکما گویند که واجب الوجود عبارت از حقیقت وجود بشرط لا از تعینات است و صوفیه گویند...

انجام: ... و منها الحروف و اعداد و منها الشجرة و النواة و منها الشمعة و المرايا و امثال تلك المقالات فی عباراتهم کثیر نظماً و نثراً.

نسخه خطی: مجموعه شماره ۵۵۸۸ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم. برگه ۱۴۲ و ۱۴۳. رساله ششم. نام کاتب و تاریخ کتابت نامشخص است، اما قطعاً به خط مصنف نیست.

۱۸-۷: مقدمه شرح اسرار الآیات

اثر ناتمامی است از آقا علی در شرح اسرار الآیات صدر المتألهین. حکیم مؤسس بنا به اصرار ناصر الدین شاه قاجار در صدد بوده است تا این کتاب را به فارسی ترجمه و شرح کند، اما به واسطه بیماری منجر به موت تنها به نوشتن دیباچه ای درباره نیت خود در شرح آن کتاب توفیق یافته است.^{۲۵}

۱۸-۸: رساله فوائد

رساله مختصری است به زبان فارسی، شامل سه فایده،

«مناظرات علما با حاج محمد کریمخان» مفصل است، مشخصات مناظرات آقا علی در کتاب یاد شده به شرح زیر است: آغاز: سؤال و جواب با آقا علی مدرس، مدرس مهد علیا دامت شوکتها زیاده از اندازه بود، مختصر این است که ثبت شود شب جمعه جناب آقای سید حسین شیرازی در خانه خود از جناب ایشان و جناب آقا علی و ...

انجام: ... و هم جناب آقا علی را با آن جناب و تلامیذ آن جناب در بسیاری از مجالس دیگر مباحثات اتفاق افتاده است که بعضی به دست نیامده و ذکر بعضی دیگر موجب اطنااب است. نسخه خطی: نسخه شماره ۳۳۲۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (میکروفیلم شماره ۶۰۹۹) مناظرات علما با محمد کریمخان قاجار.

چاپ حروفی: (مناظرات آقا علی با محمد کریمخان قاجار) فصلنامه فرهنگستان علوم، شماره ۴، تابستان ۱۳۷۵ ش. صفحه ۱۴۳-۱۴۷. تصحیح سید مصطفی محقق داماد.

*

* بخش سوم: آثار مفقوده آقا علی مدرس

۱. اصول الحکم (شرح ائولوجیا)

ائولوجیا از مؤثرترین کتب فلسفی در حکمت اسلامی بویژه حکمت متعالیه است. حکمای مسلمان از جمله آقا علی مدرس آن را متعلق به معلم اول ارسطو پنداشته اند. آقا علی در بسیاری از آثار خود به عبارات ارسطو در ائولوجیا استناد کرده است. ائولوجیا تلخیص بعضی از انشادهای تاسوعات افلوطن (قرن سوم میلادی) است که توسط عبدالسیح بن عبدالله بن ناعمة الحمصی به عربی ترجمه شده و ابو یوسف یعقوب بن اسحاق کندی آن را اصلاح کرده است.^{۲۷}

آقا علی مدرس در پنج موضع از آثار خود، از کتابی بنام اصول الحکم شرح ائولوجیا یاد کرده و قطعاتی از آن را نقل کرده است.

۱. رساله حملیه، فصل ۱۲، صفحه ۳۶: قد حققنا فی اصول الحکم قاعدة الهیه بدفع شبهة شیطانية المنسوبة الی ابن کمونه الصادرة عن شیخه و استاده شیخ الاشراقین بدفع بتلک القاعدة بعض شبهة هذا السيد الجلیل ایضا وهی ...

۲. رساله حملیه، فصل ۱۲، صفحه ۴۷: و علی الاحتمال الثانی یلزم ایضا خلاف ما حقه اساطین الالهیین من بساطة کل هویة وجودیة، لنا برهان مخصوص علیه قد ذکرنا فی اصول الحکم وهو ...

۲۷. ائولوجیا، افلوطن عند العرب، نصوص حقیقه و قدم لها عبدالرحمن بدوی، قاهره ۱۹۵۵م، الطبعة الاولى فی ایران، قم، ۱۴۱۳هـ. ق.

ساقط شده لذا نه نام مقرر مشخص است نه زمان القای دروس و نه وقت کتابت. این تقریرات قسمت اعظم فن اول (فی الربویات) را در بر می گیرد و از فن دوم (فی المعاد) چیزی به جا نمانده است. این تقریرات در قالب ۶۶۷ تعلیقه از فصل چهارم مقاله اولی تا فصل شانزدهم مقاله سوم را در بر می گیرد (مطالب مربوط به صفحه ۳۰ تا ۲۰۷ المبدء و المعاد چاپی). موضوع مورد بحث الهیات بالمعنی الاخص و شامل سه بحث اصلی اثبات واجب تعالی، صفات و افعال خداوند است. تقریرات المبدء و المعاد پس از بدایع الحکم مفصل ترین اثر به جا مانده از حکیم مؤسس است. مختارهای این تقریرات با دیگر آثار وی از جمله بدایع و تعلیقات اسفار سازگار است.

آغاز: قوله قدس سره «موجودیة الممكن» اختلف كلمة العقلاء فی موجودیة الاشیاء فذهب سند ساداة اولیاء التدقیق الی موجودیتها باتحادها مع مفهوم الموجود و لم یعتبر فی صدق هذا المفهوم قیام المبدء ...

انجام: قوله «و یرتقی سلسلة الاسباب الی مبدء واحد» و الی هذا ینظر ما یقال الخیر فی ما وقع یعنی ان علة هذا لما كانت خیراً محضاً لا یصدر منه الا الخیر فما لم یقع لا یعلم الخیریه و الشریه اذ هو معدوم فاذا وقع یعلم انه خیر و قد وقع فکل واقع خیر بالذات و ان کان شرّاً بالعرض.

نسخه خطی: مجموعه شماره ۵۵۸۸ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم، ورق ۱۸ تا ۹۴، رساله دوم. فاقد نام کاتب و تاریخ کتابت.

این تقریرات تاکنون منتشر نشده است.

۲. مناظره آقا علی با حاج محمد کریمخان کرمانی

حاج محمد کریمخان قاجار کرمانی (م ۱۲۸۸ق) از بزرگان شیخیه، پس از سید کاظم رشتی در جمیع فنون عقلیه و نقلیه دعوی استادی داشت. از آثار اوست ارشاد العوام، فصل الخطاب در علم حدیث و رساله ای در ردّ باب به امر شاه قاجار. در جمادی الاولی ۱۲۷۵ق در حضور جمعی از بزرگان از علما و شاهرادگان در تهران مناظره ای علمی بین وی و آقا علی انجام شد. خلاصه بخشی از این مناظره توسط یکی از حاضرین به زبان فارسی ثبت شده که شامل پنج قسمت است: ۱. آیا اراده عین ذات است یا خارج از ذات؟ ۲. تقدم صورت بر ماده ۳. در لازم و ملزوم یک جعل بیشتر نیست، ۴. صدق قضیه غیر بتیه شریک الباری ممتنع ۵. بحثی درباره بسیط الحقیقه کل الاشیاء.

حکیم مؤسس می باید رساله ای بی نظیر باشد. ۲۸ متأسفانه با تفحص فراوان تاکنون اثری و نسخه ای از آن نیافته ام.

۳. غزلیات و اشعار

آقا علی در آخر رساله سرگذشت، نوشته است: «گاهی هم غزلیات گفته است، از آن جمله این دو فرد است که قابل نوشتن نیست» [شماره ۱]. سید احمد دیوان بیگی شیرازی در تذکره حدیقه الشعراء در وصف آقا علی از جمله نوشته است: «از انواع کمالات ایشان که بروز دارد یکی اشعار موحدانه است که در اینجا محض نمودار قدری از آنها نگارش می شود. گاهی هم تخلص را تغییر داده به اسم می کنند و یکی دو غزل هم دیدم «مدرس» تخلص کرده بود من غزله» [شماره ۲ تا ۴]. نایب الصدر شیرازی در تذکره طرائق الحقائق (ج ۳، صفحه ۲۳۶) می نویسد: «این چند رباعی که از خود آن جناب شنیده شد آورده می شود.» [شماره ۵ تا ۸]. سلطان الفلاسفه در حاشیه اسفار ملکی خود و سید ابوالحسن رفیعی قزوینی در حاشیه منظومه سبزواری ملکی خود دو بیت دیگر از آقا علی نقل کرده اند ۲۹ [شماره ۹]. متأسفانه غیر از این ۱۸ بیت به دیگر غزلیات و اشعار آقا علی مدرس دست نیافته ام. تأملی در همین ابیات نشان از روح لطیف و بیان ظریف این حکیم و ارسته دارد.

- [۱] نرگس مست تو باده پرستی کندا
هر چه هستی همه چون چشم تو مستی کندا
شد ز یک نقطه عیان از دهنست سر وجود
نیستی بین که بیان، نکته هستی کندا
- [۲] آینه حق نماست جلوه رخسار یار
عقده مشکل گشاست حلقه گیسوی دوست
سلسله ها، حلقه ها کاش به حلقم زنند
سلسله گر زلف یار، حلقه اگر موی دوست
- [۳] دل آیتی است از حق و دلبر حکایتی
آغاز این حکایت و آیت برای اوست
ظلمت ندیده ام که گرفتی به نور جای
جز خال او که گونه خورشید جای اوست
- [۴] نه آنچنان به خیال اندری که در همه عمر
فراغتی ز تو بینم که خویشتم نگریم

۳. رساله حملیه، فصل ۲۶، صفحه ۵۴: ظن و توهین، عساک ان تظنّ مما ذکرناه فی اصول الحکم عند الذّب عن البرهان الذی اقمناه علی اصالة الوجود فی الموجودیه من جواز ارتفاع النقیضین عن مرتبه الشئ فی نفسه انه یکفی جواباً عن هذا السؤال، باخذ الشق الاخير من الشقوق التي ذکرها السائل حيث قلنا هنالك: «و اما حديث ارتفاع النقیضین فلزومه مسلم و بطلانه علی الاطلاق ممنوع و القدر المسلم من بطلانه، بطلانه فی الواقع، لاجسب مرتبه من مراتب الواقع، فان الواقع اوسع من تلك المرتبه و هي مرتبه الشئ بحسب جوهر ذاته.»

۴. تعلیقات شرح الهادیه الاثیریة، تعلیقه ۳۸، ذیل قول صدر المتألهین «اذ الوحده فی التقسیمات معتبرة» (الفصل الثانی فی اثبات الهیولی، صفحه ۳۳، سطر ۵ چاپ سنگی):

قد حققنا هذا فی شرحنا لاثولوجیا الموسوم باصول الحکم حيث قلنا هنالك: «ان العقل ینقبض و یستنکر ان یقول علی امثال تلك المركبات حقیقه واحده فانه یحکم حکما ضروریا انه یجب و ان یكون للمركبات الحقیقه و الحقیقه الواحده الّتی لها اجزاء ایتلاف خاص بین اجزائها ...»

۵. تعلیقات شرح الهادیه الاثیریة، تعلیقه ۵۷، ذیل قول صدر المتألهین «و انما یلزم ذلك لو لزم من عدم اتصاله بحسب ذاته عدم اتصاله فی الواقع» (صفحه ۳۵، سطر ۱۸ چاپ سنگی):
فالجسم خال عن الاتصال و الانفصال فی مرتبه ذاته ... و حققنا هذا فی اصول الحکم فی ابتدا بیاننا حال الوجود فی التأصل و عدمه، حيث قلنا هنالك كلاماً یناسب هذا المقام مع تعبیره و هو ان نقیض الاتصال المقید بالمرتبه انما هو رفع هذا المركب و رفع المركب انما یتحقق برفع جزء واحد منه من دون تخصیص و تعیین کما انه یتحقق برفع جمیع اجزائه فرفع الاتصال المقید بالمرتبه یتحقق برفع الاتصال علی الاطلاق کما انه یتحقق برفع تقییده ...

به رغم تفحص فراوان متأسفانه تاکنون از این اثر شریف نشانی و نسخه ای نیافته ام.

۲. رساله در اینکه منطق از علوم حکمیه است

آقا علی در رساله سرگذشت، نام این رساله را در شمار تألیفات خود ذکر کرده و حجم آن را «تخمیناً سه هزار بیت» دانسته است (یعنی دو برابر رساله سبیل الرشاد فی اثبات المعاد و بدایع الحکم). موضوع مورد بحث رساله از مسائل مهم علوم عقلی است و با توجه به کمیت قابل توجه آن و نکته سنجی های

۲۸. بعضی از اساتید معتقدند این رساله همان رساله حملیه است و رساله جدید و مستقلی نیست. این ادعا محتاج اثبات است، بویژه اینکه در رساله حملیه از منادی که از عنوان این رساله برمی آید بحث نشده، بعلاوه حجم رساله حملیه با کمیت یاد شده این رساله سازگار نمی باشد.

۲۹. به نقل سید مصطفی محقق داماد، نامه فرهنگستان علوم، شماره ۴، ص ۱۳۷، تهران، تابستان ۱۳۷۵.

۲. تقریرات اصول شیخ انصاری. در فهرست الفبایی نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد صفحه ۱۸۶، نسخه شماره ۱۲۹۵۷ به خط ذبیح الله بن صادق، تاریخ کتابت ۱۳۰۴ تحت عنوان تعادل و تراجیح «به احتمال از ملا علی زنوزی» دانسته شده است.

آغاز: قوله قدس سره خاتمه فی التعادل و التراجیح الخ، التعادل فی الاصل تساوی الطرفین ...

انجام: فنحن انما نتعبد بالمخالف ولا نتعبد بالموافق اصلاً لا لعدم صدوره من اصله ولا لصدوره تقیة. در آغاز رساله نام «ملا علی نوزدری (یا کوزدری)» آمده است. آقا علی در تاریخ یاد شده به «حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی» مشتهر بوده و در هیچ یک از آثارش بنام ملا علی زنوزی خوانده نشده، شاگردانش نیز از او به استاد مؤسس آقا علی و مانند آن تعبیر کرده اند. مقرر باید فرد دیگری باشد. ضمناً آقا علی اگر چه مدت کوتاهی به عتبات عالیات برای تحصیل منقول مشرف شده، اما اینکه موفق به درک محضر شیخ اعظم شده یا توفیق تقریر در سهای اصول شیخ را یافته باشد در تراجم وی بویژه رساله سرگذشت نیامده است. چنین توفیقی افتخاری است که بعید است از ذکر آن غفلت شود. آقا علی خارج اصول را خدمت میرزا حسن آشتیانی در تهران تلمذ کرده است. به هر حال در متن رساله فارغ از واژه «علی نوزدری» هیچ قرینه ای دال بر استاد آن به آقا علی مدرس دیده نمی شود.

۳. آقای رضا استادی در فهرست ۱۵۰ نسخه خطی (مجله نور علم، قم، شماره ۱۶ صفحه ۱۱۹) نوشته اند:

«شماره ۱۴۰ شاید رساله وجود رابطی آقا علی درس باشد.

آغاز: فاقول سائلا من الله العصمة والسداد والهدایة الی طریق الرشاد، اعلم ان الواجب الحق المتفرد بالوجود الحقیقی. این رساله قطعاً رساله وجود رابطی آقا علی مدرس نیست. اما اینکه رساله دیگری از آقا علی هست یا نه، در تفحص از این نسخه مشخص شد که بخشی از نسخ خطی مجموعه یاد شده در جریان انتقال از تهران به کتابخانه مدرسه علمیه ولی عصر (عج) خوانسار مفقود شده است. متأسفانه رساله مورد نظر از جمله رسائل مفقوده است.

۴. نسخه خطی شماره ۱۸۳۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شرح اثبات الواجب، شرح محمد حنفی بر اثبات الواجب قدیم دوانی؛ در صفحه ۳۰۶ جلد پنجم فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس آمده است که «بر کنار صفحه ۲ نسخه حاشیه ای است که گویا از آقا علی مدرس زنوزی است.»

در مطالعه نسخه فوق انتساب حاشیه مذکور به آقا علی احراز نشد.

بیا و صافی مرآت بین که من رخ دوست
در او بینم و مرآت نیست در نظرم
[۵] خواهی اگر به طور دل، حق بینی
در نار مقید آب مطلق بینی
ز آینه دل غبار باطل بزدا
تا ذات علی به چشم حق حق بینی
[۶] خورشید وجود تا رخ پرده بگشود
بنمود جمال خویش آنگونه که بود
در آیت احمد آنچه او داشت گذاشت
مرآت علی چنان که او بود نمود
[۷] خورشید ازل ز رخ چو برداشت نقاب
برداشت نقاب و گشت ظاهر به حجاب
ظاهر به حجاب اگر نشد پس ز چه روی
گـر دید ابوتراب ظاهر به تراب
[۸] یک جلوه نمود حق و یک جذبه نمود
از جلوه وجود داد و از جذبه ربود
آن جلوه محمد است و آن جذبه علی است
زین رو به وجود این دو شد بود و نبود
[۹] خاک چون عنقا و آدم اوج او
در حسیض فعل حق بس اوج هاست
فعل حق دریا و عالم موج او
موج ها دریا و دریا موج هاست

*

* بخش چهارم: آثاری که انتسابشان به آقا علی مدرس احراز نشد

در ضمن تفحص در فهرستهای نسخ خطی رسائلی به آقا علی نسبت داده شده که پس از رؤیت و مطالعه نسخ یاد شده محرز شد که این رسائیل به خامه آقا علی مدرس نیست و انتساب ساقط است. به اختصار به این موارد اشاره می شود:

۱. رساله در حکمت. نسخه خطی شماره ۲۰۶۹۷ کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد؛ آقای رضا استادی در صفحه ۳۴۷ کتاب ۱۵۰۰ نسخه اهدایی (شماره ۱۱۵۲) نوشته اند: «شاید از آقا علی مدرس زنوزی باشد، باید تحقیق شود، آغاز: فاتحه موجود یا به ذات خود موجود است. پایان: میزان قرآن و حدیث است. دارای فاتحه و ۳۰ مقصد و خاتمه، ۱۷ صفحه»

رساله مقاصد فی فنون الحکمة، تاریخ کتابت ربیع الثانی ۱۳۴۶ هـ. ق. شیوه نگارش و مختارها کاملاً با آثار آقا علی مدرس مغایر است و انتساب آن به حکیم مؤسس دلیلی ندارد.

در ضمن انتساب حاشیه الافق المبین میرداماد، تعلیقه رساله علیه، تعلیقه انوار جلیه، و نیز رساله ای در نفس انسانی (در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم) به آقا علی مدرس احراز نشد بلکه مورد اخیر قطعاً از حکیم مؤسس نیست.^{۳۰}

*

* بخش پنجم: شرح، حاشیه و نقد آثار علی

۱. حواشی رساله سبیل الرشاد فی اثبات المعاد، میرزا ابوالحسن رفیعی قزوینی (م. ۱۳۹۵ق).^{۳۱}

۲. حواشی سبیل الرشاد فی اثبات المعاد، محمد علی کرمانشاهی (از شاگردان آقا علی) این حواشی در ذیل چاپ مصحح رساله با رمز «ك» درج شده است. (نامه مفید، شماره ۸، ص ۹۷-۱۵۲، تصحیح محسن کدیور)

۳. حواشی رساله فی مباحث الحمل، این حواشی مختصر با شماره ۱۲ امضا شده و در چاپ سنگی (۱۳۱۳ق و ۱۳۲۰ش) درج شده، اما در چاپ حروفی حذف شده است.

۴. محمد صالح حائری مازندرانی، رساله ودایع الحکم فی کشف خدایع بدایع الحکم (نامهای دیگر: رساله ودایع الحکم فی کشف الحق عن الباطل من بدایع الحکم، ودایع الحکم فی کشف خدایع الحکم ما ثبت صاحب بدایع الحکم)

تاریخ نگارش: سمنان ۲۲ ربیع الثانی ۱۳۷۷ق، ۱۲۶ صفحه، منتشر شده در جلد سوم کتاب حکمت بوعلی سینا. این رساله در رد دلیل ابتکاری آقا علی مدرس بر اصالت وجود و دیگر آراء وی و دفاع از اصالت ماهیت به رشته تحریر درآمده است، و فارغ از لحن گزنده آن دلیلی است بر اهمیت آرای حکیم مؤسس.

۵. سید جلال الدین آشتیانی در دو کتاب شرح زاد المسافر ملاصدرا (تهران، ۱۳۹۷ق) و مقدمه المبدء و المعاد (تهران، ۱۳۹۵ق) به شرح و نقد رأی ابتکاری آقا علی در معاد جسمانی پرداخته و از نظریه ملاصدرا دفاع کرده است. همو در مقدمه و تعلیقات شرح مشاعر ملا محمد جعفر لنگرودی (تهران، ۱۳۹۶ق) به تشریح و دفاع از آراء آقا علی در مباحث وجود پرداخته است.

۶. دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی، معاد از دیدگاه حکیم مدرس زنوزی، تهران، ۱۳۶۸ش.

*

* بخش ششم: منابع عمومی و اختصاصی پیرامون احوال آقا علی مدرس در منابع عمومی ذیل، احوال آقا علی مدرس (هرچند به اختصار) دیده می شود:

۱. تذکره طرائق الحقائق، محمد معصوم علی شاه

شیرازی، ج ۳، ص ۲۳۵ (تهران، ۱۳۱۹ق).

۲. تذکره حدیقه الشعراء، سید احمد دیوان بیگی.

۳. المآثر و الآثار، میرزا حسن خانه صنیع الدولة، ص ۲۱۲.

۴. طبقات اعلام الشیعه، نقباء البشر فی علماء القرن الرابع

عشر، شیخ آقا بزرگ تهرانی، صفحه (۴-۱۴۷۳).

۵. مذاهب و فلسفه در آسیای وسطی، کنت دو گوینو،

ترجمه همایون فره وشی.

۶. ریحانة الادب، میرزا محمد علی مدرس، ج ۲، صفحه

۳۹۱-۳۹۲.

۷. تاریخ حکما و عرفای متأخر بر صدر المتألهین، منوچهر

صدوقی سها.

۸. اعیان الشیعه، محسن امین جبل عاملی، ج ۸، صفحه ۲۶۸.

۹. مکارم الآثار، ج ۳، ص ۹۷۶.

۱۰. لغتنامه دهخدا، ذیل مدرس، ص ۲۸.

۱۱. تاریخ فلسفه اسلامی، هانری کریب، ترجمه سید جواد

طباطبایی.

۱۲. سخنوران آذربایجان، ص ۱۰۳۳.

۱۳. فرهنگ بزرگان اسلام و ایران از قرن اول تا چهاردهم،

ص ۳۶۵.

مقالاتی که به آقا علی اختصاص یافته است:

۱. روزنامه اختر، شماره ۹، نهم صفر ۱۳۰۸ق، تهران.

۲. مرتضی مدرس چهاردهی، دو فیلسوف شرق و غرب،

آقا علی حکیم و کنت دو گوینو، مجله وحید، ۱۳۴۷ش.^{۳۲}

۳. دکتر کریم مجتهدی، ذکر فلاسفه غرب در بدایع

الحکم، مجله راهنمای کتاب، سال ۱۸، شماره ۱۰-۱۲،

دی-اسفند ۱۳۵۴ش.

۴. دکتر کریم مجتهدی، بدیع الملک میرزا عمادالدوله و

اولن فیلسوف فرانسوی، مجله راهنمای کتاب، سال ۱۹،

شماره ۱۱-۱۲، بهمن و اسفند ۱۳۵۵ش.

۵. دکتر مصطفی محقق داماد، نخبگان علم و عمل ایران،

آقا علی مدرس تهرانی، نامه فرهنگستان علوم، شماره ۴،

تابستان ۱۳۷۵، ۱۲۹-۱۵۲.

○

۳۰. ضمناً در نسخه خطی شماره ۶۲۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی چند

ذکر و منظر مختصر به نقل از آقا علی ذکر شده که از نقل آنها صرف نظر کردیم.

۳۱. به نقل استاد سید جلال الدین آشتیانی شاگرد حکیم قزوینی.

۳۲. و نیز ر.ک. به مجله وحید، سال ۱۰، شماره ۵، مرداد ۱۳۵۱

(پیاپی ۱۰۵)، ۵۸۴-۵۹۱. زنوزی، علی بن عبدالله.